

„Ez már túlmutat a pajtán...”

**A holokaust értelmezhetőségének kérdései a *Jedwabne-incidens*
árnyékában**

Jelige: JVG 187

„Ma már nyilvánvaló: a túlélés nem a megmaradtak személyes problémája, a Holocaust hosszú, sötét árnyéka az egész civilizációra rávetül, amelyben megtörtént, s amelynek tovább kellett élnie a történetek súlyával és következményeivel. Mondhatják, hogy túlzok, hiszen önök alig találkoznak e következmények nyomaival, már régóta másról beszél a világ. Ez azonban csak a felület, a látszat. A kérdések fontosságát az dönti el, hogy vitális kérdések-e. S ha azt vizsgáljuk, hogy az európai civilizációnak, az európai tudatnak vitális kérdése-e a Holocaust, azt fogjuk találni, hogy igenis az, mert ugyanannak a civilizációnak kell reflektálnia rá, amelynek keretei közt végrehajtották – különben baleseti civilizációvá válik maga is, rokkant véglénnyé, amely tehetetlenül sodródik a pusztulás felé.”(Kertész Imre) ¹

¹ KERTÉSZ, 2001.

Tartalomjegyzék

<u>BEVEZETŐ GYANÁNT</u>	<u>4</u>
<u>KOLLEKTÍV TRAUMA ÉS NEMZETI IDENTITÁS</u>	<u>7</u>
<i>A SZOMSZÉDOK</i>	<i>7</i>
<i>LENGYEL TÖRTÉNÉSVITA</i>	<i>8</i>
<i>A „BŰNBÁNAT POLITIKÁJA” ÉS AZ „OCZYSZCZENIE PAMIĘCI” MÍTOSZA.....</i>	<i>13</i>
<u>AZ EMLÉKEZET RITUÁLIS MEGTISZTÍTÁSA</u>	<u>20</u>
ESETTANULMÁNY I.: RAFAL BETLEJEWSKI PAJTÁJA	20
<u>KIÉ JEDWABNE?.....</u>	<u>26</u>
ESETTANULMÁNY II.: MEGEMLÉKEZÉS A JEDWABNEI POGROM 71. ÉVFORDULÓJÁN	26
A PASSZIVITÁS ÉRTELMEZÉSEI	27
AZ ANTROPOLÓGIAI TEREPMUNKA LEHETŐSÉGEI JEDWABNÉBAN	33
<u>ZÁRSZÓ HELYETT</u>	<u>35</u>
<u>MELLÉKLETEK</u>	<u>37</u>
BIBLIOGRÁFIA	37

BEVEZETŐ GYANÁNT

Amikor Zvi Rav-Ner, Lengyelország izraeli nagykövete utolsó felszólalóként beszédet mondott a jedwabnei² emlékműnél, a következő sorokkal búcsúzott el az ott jelenlévő kisebb tömegtől: „Amikor emlékezünk és megemlékezünk, akkor elsősorban a gaztett áldozataira gondolunk, de hiszem, hogy ugyanakkor kijelöljük az utat a jövőbeni párbeszéd felé is. Mert itt van szükség párbeszédre. Párbeszédre értünk, értetek, a gyermekeinkért és a jövő nemzedékéért.”³ Az idézett gondolatok 2012. július 10-én hangzottak el Jedwabne városának határában, pontosan 71 évvel az után, hogy a település teljes zsidó lakossága egyetlen nap leforgása alatt egy brutális antiszemita pogrom áldozata lett. A megemlékezés helyszíne, mint 2001-óta minden év júliusában a hajdani zsidó temető közvetlen közelében kialakított emlékpark volt. A nagykövet mellett jelen volt még Michael Schudrich lengyel főrabbi, Wojciech Lemański atya, a Lengyel Keresztények és Zsidók Tanácsának (*Polska Rada Chrześcijan i Żydów*)⁴ tagja, Piotr Kadłcik, a Zsidó Hitközségek Szövetségének (*Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich*) elnöke, a Nemzeti Emlékezet Intézetének (*Instytut Pamięci Narodowej*, továbbiakban *IPN*)⁵ küldöttsége, a białystoki börtön rabokból és börtönőrökből álló delegációja, különböző lengyel nemzeti médiumok, valamint egy körülbelül ötvenfős, magánszemélyekből álló közönség Lengyelország különböző részeiről. Jedwabne város (hiányolt) lakossága csupán a felszólalók beszédeiben jelent meg.

Az emlékritus elsődleges célja az volt, hogy a résztvevők a jedwabnei mészárlás helyszínén közös ima kíséretében hajtsanak fejet az áldozatok emléke előtt. Volt azonban az

² A lengyelországi Jedwabne városa Podlaskie megye nyugati részében, Łomża járás területén található. A város maga 24 település közigazgatási körzetének (Gmina Jedwabne) központja. Terepmunkámat kizárólag Jedwabne városában végeztem, így, amikor a dolgozatban felmerül a település neve, akkor értelemszerűen nem a teljes közigazgatási körzetről beszélek, hanem a körülbelül 2200 lelket számláló kisvárosról (a 2010-es népszámlálási adatok szerint pontosan 2204 fő a település lakossága). (<http://jedwabne.pl>/ letöltés ideje: 2012. július 26.)

³ Zvi Rav-Ner, 2012. július 10., Jedwabne

⁴ A tanács egy 1989-ben megalakult szervezet, amelynek elsődleges célja, hogy kiegyensúlyozott kapcsolatot építsen ki Lengyelország két legnagyobb, a zsidó és a katolikus vallási közössége között. Ezt a kapcsolatot különböző reprezentatív szimbolikus gesztusok (közös imák, egymás nagyobb megemlékezéseiben való kölcsönös részvétel, szemináriumok a másik kulturális és vallási tradíciójának megismerésére stb.) révén igyekeznek létrehozni és fenntartani. (Forrás: <http://prchiz.home.pl>/ letöltés ideje: 2012. július 29.)

⁵ Az IPN-t 1998-ban alapították, de csak 2000-ben kezdte meg működését. Az intézetet állami fennhatóság alá tartozik, a mindenkor elnök személyére a szejm tesz javaslatot és egy külön erre a célra összehívott bizottság fogadja el (vagy vétőzza meg) a jelölt személy alkalmasságát. Az IPN több feladatot lát el: (1) kutatóintézet, amely a XX. századi Lengyelország történeti forrásbázisának felgyűjtésének, archiválásának és kutatási célokra való felhasználásának feladatát látja el; (2) büntető joggal felhatalmazott bizottságot működtet (Lengyel Nemzet Ellen Elkövetett Bűnöket Vizsgáló Főbizottság), amely 2011-ig közel 900 vizsgálatot folytatott le; (3) közoktatási feladatokat lát el és ismeretterjesztő tevékenységeket folytat több oktatási szinten; valamint (4) az intézet felelős a nemzeti emlékezeti kánon létrehozásáért és legitimációjáért. (MÜLLER, 2012)

eseménynek egy másik dimenziója is, amely az emlékpark védelmét lehetővé tévő biztonsági rendszer üzembe helyezésének körülményeit érintette. Ennek apropóját az egy évvel korábbi emlékműrongálás adta. Történt ugyanis, hogy az emlékpark köveire, valamint a közepén álló emlékműre máig ismeretlen tettesek horogkereszteket, és „*Nie przepraszam za Jedwabne!*” („*Nem kérünk bocsánatot Jedwabnéért!*”) feliratot festettek. A tisztítási folyamat már az esemény másnapján megkezdődött, ám a rendbetétel finansziális hátterének előteremtése, valamint az emlékpark védelmi rendszerének kiépítése kapcsán felmerülő kérdések viták sorozatára adtak okot az IPN és a jedwabnei önkormányzat között. Az IPN azon az állásponton volt, hogy az atrocitás a jedwabnei lakosság nemtörődomségének eredménye, így az erkölcsi és anyagi felelősség őket terheli érte. A jedwabnei önkormányzat azonban máshogy gondolkodott erről, s véleményét azzal indokolta, hogy az emlékpark nem a város, hanem az IPN tulajdonát képezi, ebből kifolyólag pedig minden, a parkkal kapcsolatos anyagi terhet az intézetnek kell magára vállalnia.

Az emlékrítuson elhangzott beszédek egytől egyik megpróbálták valamilyen formában magyarázni ezt a konfliktushelyzetet és a jedwabnei lakosság elzárkózását a szertartáson való részvételtől. Ezek az értelmezési kísérletek, akármennyire is az aktuális problémából indultak ki, egy több mint tíz esztendőös polémia hagyományából merítettek, s egy jóval összetettebb történet részei, mint amely az alapkonfliktusra adott válaszok alapján kimondottá válhatott. Akkor, amikor a nagykövet a „*jövőbeni párbeszéd*” lehetőségeiről beszélt, egyszerre utalt a jedwabniekkal való tényleges dialógusra, s ennek az évtizedes történet felőli szimbolikus aspektusára.

Dolgozatomban a 2012 júliusában megkezdett jedwabnei terepmunkám⁶ tapasztalatai alapján arra törekszem, hogy (1) e történetek és jelentések sűrű szövedékének szálait felfejtve felvázoljam azt az emlékezeti kánonképzési folyamatot, amely az emlékrítus háttérnarratíváit adja, s hogy (2) ezen keresztül értelmezsem a rítusban, illetve a rítus közvetlen (jedwabnei) recepciójában megfogalmazott konfliktushelyzetet. Kevésbé elnagyoltan a dolgozat az alábbi kérdéseket teszi fel: milyen tendenciák és erővonalak rajzolódnak ki a jedwabnei pogrom emlékezeti kanonizációs folyamatában? Milyen szereplők formálják az esemény hivatalos értelmezésével kapcsolatos nyilvános vitát? Milyen társadalmi krízisek fogalmazódnak meg ebben a diskurzusban? Milyen (politikai) rítusokkal igyekeznek ezt a társadalmi drámát feloldani, s ezzel együtt mégis miképpen konstruálják meg és stabilizálják azt? Milyen

⁶ A terepmunka körülményeiről, személyes és „terepadta” korlátairól a dolgozat utolsó egységében esik majd szó bővebben.

értelmezési mezőben jelenik meg Jedwabne város mai lakosságának szerepe, s ezt a tulajdonított szerepet miképpen értelmezi a helyi társadalom?

Dolgozatom három nagyobb egységet ölel fel, szándékom szerint hangsúlybéli preferenciák nélkül. Először a jedwabnei pogrom funkcionális emlékezetté való tételének problematikájáról lesz majd szó a különböző nyilvános színterek felől. Ezekben a fejezetekben Jedwabne szimbólummá válásának, s e szimbólumalkotás különböző aspektusainak leírására és elemzésére törekszem. Ezt követően két esettanulmányon keresztül szeretnék példát hozni a szimbólum felhasználására, amelyek a nyilvános diskurzust kísérő (emlék)rítusok krízisfeloldási stratégiáinak lehetőségeire adnak egy-egy válaszvariációt. A dolgozat utolsó fejezeteiben Jedwabne mai lakosságának hangjai kapnak központi szerepet, s elsősorban arra keresem a választ, hogy léteznek-e olyan helyi elbeszélések és (társadalmi) cselekvések, amelyek a nyilvános diskurzusra reflektálnak valamilyen formában.

KOLLEKTÍV TRAUMA ÉS NEMZETI IDENTITÁS

A Szomszédok

Dolgozatom első nagyobb egységét a Jedwabne-diskurzus kibontakozásának történeti előzményeivel kezdem. 2000-ben egy lengyel származású amerikai történész, Jan Tomasz Gross megjelentette a *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*⁷ (magyarul: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*)⁸ című mikrohistóriáját. E könyv az 1941. július 10-i nap jedwabnei eseményeit igyekszik rekonstruálni. Ezen a napon, Gross szavait idézve, „egy kis kelet-európai városka lakosságának egyik fele lemészárolta a városka lakosságának másik felét – körülbelül 1600 embert, férfiakat, nőket gyermekeket vegyesen”.⁹ A *Szomszédok* egy olyan antiszemita pogromot mutat be, ahol az elkövetők, a *hóhérok* nem a nácik voltak, hanem a jedwabnei lakosság férfi tagjai. A Gross által bemutatott eset és a munka főbb tézisei dióhéjban a következők:

1941. július 10-én a jedwabnei városi tanács Marian Karolak polgármester jelenlétében megbeszélésre hívta össze a helyi lengyeleket. E tanácskozásnak kettős célja volt: ünnepélyesen köszönteni a városba érkező német katonákat¹⁰ és konkretizálni a város „zsidótalanításának” részleteit. Tanúvallomásokra hivatkozva állítja azt, hogy a pogrom ötlete és a későbbi kivitelezése nem a németek felelőssége volt: ők nem voltak aktív résztvevői az egynapos mészárlásnak, csupán passzív szemlélőként, pusztán jelenlétükkel támogatták az akciót, filmre vették az eseményeket, s ebben voltaképpen közreműködésük ki is merült. A nap folyamán a jedwabnei zsidó lakosság nagy részét megkínozták és megölték. Körülbelül háromszázhusz ember maradt életben estig. Őket – előzetes egyeztetés szerint – a jedwabnei Bronisław Śleszyński nevű lengyel férfi pajtájába hajtották, melynek aztán bezárták az ajtaját és élve elégették a bent lévőket. A későbbiekben a tömeggyilkosság e „záróakkordja” lett az, amely a megemlékezési szertartásokban a jedwabnei pogrom kulcs emblémájaként jelent meg újra és újra.

E történet – Gross állítása szerint – egy időre feledésbe merült, majd néhány évvel később egy Szmul Wasersztajn nevével szignált beszámoló érkezett Łomża járásbíróságára,

⁷ GROSS, 2000

⁸ GROSS, 2004

⁹ Uo.:13.

¹⁰ Az esemény a Molotov – Ribbentrop-paktumnak a Harmadik Birodalom részéről történő megszegése után (1941. június 22.) nem sokkal következett be. Jedwabne lakossága a megnemztámadási egyezmény értelmében szovjet fennhatóság alá esett, a német bevonulást követően azonban a város (is) német érdekszféra lett.

amelyben néven nevezi a pogrom legfőbb elkövetőit, hihetetlen részletességgel leírja az említett nap eseményeit és levél útján feljelentést tesz. Ennek hatására 1949-ben meg is indult Ramotowski-per,¹¹ amely mindössze két hét alatt lezajlott, s egyetlen, végre nem hajtott halálos ítéletet leszámítva kisebb-nagyobb büntetésekkel elengedték a vádlottakat. Ennek a pernek az anyaga a munka legfőbb forrásbázisa. A pert követően – Gross szerint – a mészárlás a *Szomszédok* megjelenéséig a feledés homályába burkolózott. A könyv tehát egy olyan antiszemita pogromot mutat be, ahol az elkövetők, a *hóhérok* nem a nácik voltak, hanem a jedwabnei lakosság férfi tagjai, akik vallomásaikban kettős magyarázattal indokolták tetteiket: (1) a pogrom a zsidó-szovjet kollaborációra adott válaszreakció volt, épp ezért (2) mindaz, ami aznap történt, az a lengyel nemzet védelmében elkövetett hazafias tett volt.

Miért is lehet fontos mindez? Gross kiindulópontja az, hogy a lengyel nemzeti identitás és történelmi emlékezet igencsak ingatag talapzaton állnak, s ezt az instabilitást legfőképp az okozza, hogy történelmét mindig egy bizonyos áldozatmítosz mentén beszéli el. Ez alatt azt érti, hogy a legitim lengyel történeti narratívák a XX. századi Lengyelországot mindig a nagyhatalmak játszótereként¹² jelenítik meg, ahol a lengyelek csupán passzív szenvedőkként, bábuként asszisztáltak a játszmákhoz. A probléma szerinte abból fakad, hogy ebben a jelentésmezőben lehetetlen a XX. század tragédiáiról, s a lengyelek bármilyen háborús aktivitásáról saját történelemként beszélni. Így például a lengyelek részvétele a holokausztban mint téma fel sem merülhet semmilyen fórumon. Gross úgy véli, ha kinyitja Pandora szelencéjét és bebizonyítja, hogy igenis nagy szerepe volt a lengyeleknek a negyvenes évek népirtásában, akkor felülírja az áldozatiság mítoszt, s így, kitágítva a Jedwabne-kérdést, a nemzeti identitásnak is új, a felelősségvállaláson és megtisztuláson alapuló fundamentumát teremtheti meg. Feltéve persze, ha megindul az erről szóló társadalmi párbeszéd.

Lengyel Történészvita

Ezek a polgárpukkasztó kijelentések két irányvonal mentén indították el a reakcióhullámot, javarészt két nagy lengyel folyóirat (a *Rzeczpospolita* és a *Gazeta Wyborcza*) hasábjain. Kezdetben, amolyan posztmodern posztulatumként, a történész társadalom felől fogalmazódtak meg kritikák, amelyekben a *Szomszédok* történettudományi

¹¹ Bolesław Ramotowski, mint néven nevezett legfőbb tettes és 21 társának pere.

¹² Ld.: Norman Davies könyvének főcímét. (DAVIES, 1979)

szövegként vált az elemzések tárgyává. A leginkább vitatott kérdés az volt, hogy mennyiben tekinthető egyáltalán tudományos opusnak e szöveg, hogy „vérbeli” történészként viselkedik-e Gross, hogy forráskezelése mennyire preconcepciózus, s hogy állításai faktum és fikció közt megtalálják-e a tudományosság felé vezető utat. A recepció kritikai vonala elsősorban arra reflektál, hogy a szerző állításai problematikus kategoriális kiterjesztésekre és számos elbeszélés-hagyomány megkérdőjelezésére épülnek az által, hogy Gross a jedwabnei pogrom történeti rekonstrukcióját *expressis verbis* aktuálpolitikai (elsősorban emlékezetpolitikai) kérdésekhez rendeli hozzá.

A következőkben e két vonatkoztatási pont mentén körvonalazott vitapontokat igyekszem felvázolni. Bár igen heterogén a Jedwabne-diskurzus aktív szereplőinek összetétele a történész berkeken túl is (politikuskok, újságírók, művészek, egyházi személyek stb.), a különböző megnyilvánulások, bármennyire is eltérő kontextusokban hangzanak el, olyannyira összefonódnak, hogy értelmetlen lenne az ún. közéleti szereplők szólamait a történettudományi vita rövid ismeretének hiányában bemutatni (és fordítva).

A Gross-könyv kritikája két fő módszertani lépcsőfokot meghatározva kvázi-fiktív szövegnek tekinti a *Szomszédokat*: a kritika szerint Gross (1) a történelmi *tényeket*, valamint a felhasznált forrásait nyíltan és szándékosan dekontextualizálja és helyezi a saját céljai szerint új értelmezési keretbe, mégpedig azért, hogy (2) létrehozhasson egy olyan pszeudovalóságot, amelyet kötelező érvényű morális etalonként állít a lengyel társadalom egésze elé. A probléma abból adódik, hogy a szándékos ferdítéssel megszegi a tudományosság alapvető kritériumának számító objektivitásra való törekvés szabályát. A kritikai megjegyzések többféle hangnemben íródtak: a *Szomszédok* alaptételeit maximálisan megkérdőjelező és Grosst történelemhamisítónak bélyegző szólamoktól egészen az események árnyaltabb ábrázolását szorgalmazó megnyilvánulásokig. A következőkben néhány példával szeretném illusztrálni a *Szomszédok* összetett történettudományi recepcióját.

A források kritikai reflexió nélküli használatára mutat rá Krzysztof Janiewicz történész. Gross egyik állítása például az, hogy a helyi zsidó közösség védelmet kért a jedwabnei plébánostól a mészárlás előtt néhány nappal, aki, némi aranytárgyért cserébe garantálta biztonságukat. Ezt az ígéretét azonban (mint ahogy a későbbi események rávilágítanak) nem tartotta be, a kapott értéktárgyakat azonban megtartotta.¹³ Janiewicz szerint ez a kijelentés több sebből vérzik. Egyrészt azért, mert e történet Wasersztajn beszámolójából származik, aki csak elbeszélésekből ismerte a jedwabnei pogrom eseményeit, abban az időben ugyanis

¹³ GROSS, 2004: 101.

nem tartózkodott ezen a területen. Másrésről pedig azért, mert Jedwabne város plébánosát már az említett incidens előtt jóval áthelyezték Łomżába (ezt több dokumentum is igazolja), így fizikailag is lehetetlen lett volna effajta egyezmények megkötése és megsértése. Janiewicz véleménye az, hogy Gross ismerte a tényleges körülményeket, azonban szándékosan figyelmen kívül hagyta azért, hogy a jedwabnei lengyel lakosság embertelenségét minél jobban alátámaszthassa. Írása tehát nem a forrásokból indul ki, azokat csupán illusztrációként illeszti egy előre megírt történet margójára, amelyben a helyi lengyelek önszántukból, a vérontás vágyától túlfűtött szereplőkként jelennek meg.¹⁴

A kritikusok többsége szerint kérdéses továbbá az is, hogy a mészárlás a németek közreműködése nélkül is bekövetkezett volna-e, valamint az, hogy valóban az egész település lengyel lakossága részt vett valamilyen formában a pogrom eseményeiben. Gross szerint, mire a Gestapo Jedwabnéba ért, már kész forgatókönyv született a zsidó közösség megsemmisítésére vonatkozóan, s bár a németek próbálták rávenni a helyieket, hogy a zsidó családokból minden foglalkozásfajtát űző közül legalább egyet-egyet hagyjanak életben, a lengyelek hajthatatlanok voltak és a „totális megsemmisítésért” apelláltak.¹⁵ A németek pedig engedtek neki. A könyv amerikai kiadójához címzett nyilvános levélben két lengyel történész azzal reagált erre az állításra, hogy szerintük a németek sosem egyezkedtek a lengyelekkel és sosem adtak engedményeket, csak és kizárólag utasításaik voltak, amelyeket végre kellett hajtani. A német hatalmi törekvésekbe nem férhetett bele a leigázottakkal való egyezkedés még akkor sem, ha hasonló célokat tartott szem előtt mindkét fél.¹⁶

Gyakori toposz a XX. századi lengyel-zsidó viszony tárgyalásakor a lengyel tettesi szerep mellett az „embermentők” tevékenységének hangsúlyozása is,¹⁷ amit a kritikák nagy része hiányol Gross munkájából. E hiátus miatt hibás túláltalánosítás az a kijelentés, hogy egy egész település egyöntetűen gyilkolt.¹⁸ Jacek Zakowski hozzáteszi, hogy a kollektív bűnösség a totális rendszerek kategóriája, így, aki azt állítja, hogy néhány lengyel férfi bűne egy egész város bűne, s ezen továbbhaladva a teljes lengyelség bűne, átveszi és legitimálja azt a nyelvi regisztert, amely a diktatórikus államberendezkedések sajátja. A kontextuális kiterjesztéseknek, mint amelyek a szerepkérés kapcsán is formálódnak, az etikai dilemmákon

¹⁴ JANIEWICZ, 2001; ehhez lásd még: GONTARCZYK, 2001.

¹⁵ GROSS, 2004:35.

¹⁶ GUTOWSKI-ZAWADSKI, 2001.

¹⁷ Ez nem feltétlenül lengyel-specifikum. A Yad Vashemnek éppúgy vannak például az embermentők tevékenységére irányuló kutatásai (a Világ Igaza-érdemrenddel megköszönve a második világháború alatti segítségnyújtást), mint a magyar Holokauszt Dokumentációs és Emlékközpontnak (amely a HDKE kiállításában is külön termet kapott, emellett pedig az emlékközpont Az Igaz Emberek Társaságának kitüntetésével mond hálát a magyarországi mentőakciókban résztvevőknek).

¹⁸ MACHCEWICZ, 2001

túlmenően módszertani buktatói is jócskán vannak. Gross két homogén halmazba sorolja a második világháború alatti Lengyelország lakosságát: bűnös lengyelekre és lengyel zsidó áldozatokra, ez által pedig képtelen arra, hogy társadalom-, politika- és mentalitástörténeti kontextusba helyezve értelmezze az eseményeket. Tomasz Strzembosz, Gross egyik legharciasabb bírálója szerint Gross legerősebb ferdítése akkor válik láthatóvá, mikor egyenesen tagadja a kollaboráció lehetőségét is, pedig arra vonatkozóan konkrét, hiteles forrásokkal tud szolgálni a szakma.¹⁹ Szerinte az, hogy Ramotowskiék maguk is ezzel indokolták tetteik szükségességét, még nem menti fel őket a gyilkosságok súlya alól, viszont források létét tagadni csupán azért, hogy saját pozícióját erősítse, messze túlmutat az etikátlanság határain.²⁰ Jedwabne a német megszállás előtt szovjet fennhatóság alá tartozott, s Strzembosz szerint számos visszaemlékezés utal arra, hogy a zsidóság kitüntetett örömmel köszöntötte a '39-ben bevonuló szovjet csapatokat.²¹

A történelmi kontextus ignorálása alatt a Gross-recepció nem csupán a '41-es eseményeket érti, hanem az 1945 utáni állapotokat is. A szerző ugyanis azt állítja, hogy a lengyelség két legnagyobb bűne az, hogy egyrészt kivette a részét az áldozatok lemészárlásából, másrészt pedig az, hogy a későbbiekben (egészen a könyv megjelenéséig) a lengyel tettesi szerepet kollektív elhallgatás övezte. Ez utóbbit Gross össztársadalmi amnéziaként és a bűnök eltussolásaként értelmezte. Kritikusai szerint azonban Gross nem veszi figyelembe azt, hogy ezt a fajta felejtést az új politikai rendszer ideológiai kerete is eredményezte: a szocializmus holokauszt-narratívái nem engedték azt, hogy a holokausztról a „faji diszkrimináció” szintjén lehessen beszélni. A második világháború hatmillió lengyel áldozata (hatmillió zsidó és nem zsidó lengyel állampolgár), bármilyen halált halt is, a németek miatt vesztette életét. Ez pedig egy könnyen integrálható identitásnarratíva volt, hisz fenntartható maradt az áldozatmítosz és nem kellett a szembenézéssel foglalkozni.²²

A kritika szerint továbbá Gross olyan, már-már transzcendens szférába helyezi az eseményeket, ahol démonizálja a (lengyel) elkövetőket és mártírrá avatja (zsidó) áldozatokat a jó-gonosz dichotómiája mentén. Ebből szintén az a korábban is említett probléma következik elsősorban, hogy a misztifikálással megakadályozza a történeti (tudományos) magyarázatot, hisz értelmezhetetlenségét hangsúlyozza. Ha pedig értelmezhetetlen, akkor – elvileg –

¹⁹ STRZEMBOSZ, 2001a

²⁰ A zsidó-szovjet kollaboráció kérdése máig vita tárgya a lengyel történetírásban, hisz csupán visszaemlékezések szolgáltatnak forrásanyagot erre vonatkozóan. Mivel semmiképp nem tehető biztos állítás az együttműködésre vonatkozóan, rendszeresen felhasználják nem tudományos berkeken belül is bizonyos történeti narratívák megkérdőjelezésére vagy alátámasztására.

²¹ STRZEMBOSZ, 2001b; STRYBEL, 2001

²² GLOWACKA – ZYLINSKA, 2007:5

megakadályozhatatlan lenne egy hasonló tragédia újbóli bekövetkezése, épp ezért fölöslegesnek tűnhet a lengyel-zsidó viszony helyreállítása is.²³ Ha a történetírás (és ezzel együtt a nemzeti emlékezet) revízióját sürgeti,²⁴ akkor a tudományosságra való törekvéssel kellene ezt megtennie, nem pedig egy „lengyelelles propagandaírás”²⁵ alapján.

Általánosságban véve a kritikai visszhang elsősorban Gross többszörös kategóriális kiterjesztéseinek problematikus voltára világít rá úgy, hogy néha maga a kritika is hajlamos túláltalánosító vagy kategóriális csúsztatásokat tartalmazó kijelentéseket tenni. Amikor a fejezet elején azt mondtam, hogy Gross (és gyakran a különböző kritikák is) aktuálpolitikai kérdésekben foglal(nak) állást, elsősorban ezekre a jelentésbővítésekre próbáltam utalni. A történészvita rendkívül sokszínű véleménynyilvánításnak engedett teret, az érvrendszerek sokféleségében azonban létrejött egy viszonylag stabil referenciarendszer, amelynek viszonyítási pontjait a kiterjesztések alapkategóriái jelentik. Elmondható az tehát, hogy attól függetlenül, hogy ki és miképpen értelmezi az alábbi összefüggéseket, a főbb toposzok állandóak. Ezek a jedwabnei pogrom történetén keresztül megfogalmazott kérdések: a jedwabnei pogrom története kinek a történelme – a jedwabneieké, a nemzeté, Grossé, a nem zsidó vagy a zsidó lengyeleké? Kit terhel a felelősség – a konkrét elkövetőket, a németeket, a lengyel nemzetet, a történelmet mint valamiféle természetfeletti princípiumot, vagy abszurd módon a zsidóságot (a kollaboráció miatt)? Jedwabne Lengyelország kicsiben? Azaz: a jedwabnei lengyel-zsidó viszony reprezentálja a lengyelországi lengyel-zsidó kapcsolatokat, a pogromban való lengyel részvétel pedig a teljes lengyelországi holokausztban való részvételt? A történetírás hatással lehet-e, illetve szabad-e hasson a társadalomra az emlékezet konstrukciójának folyamatában? Lehet-e, illetve kell-e ilyen szoros szimbolikus kapcsolatot feltételezni a múlt és a jelen között? Szükség van-e a Gross által kezdeményezett emlékezeti megtisztulásra?

Dolgozatom következő fejezetében, amelyben a Jedwabne-vita másik hullámát igyekszem bemutatni, elsősorban az utolsó kérdésnek a jedwabnei pogrommal való összekapcsolásáról és a polémia kiszélesedéséről szeretnék beszélni.

²³ GONTARCZYK, 2001.

²⁴ Vö.: „[...] a jedwabnei gyilkosságokat abban az összefüggésben vizsgálom, amelyet a második világháború alatti lengyel-zsidó viszony kifejezés idéz föl. E könyv [...] a második világháborúval foglalkozó történetírás normáit kérdőjelezi meg, melyek szerint a háborúnak két, egymástól elkülönülő története van – egyik a zsidóké, a másik az adott, náci uralomnak alávetett európai ország összes többi állampolgáré.” (GROSS, 2004:14)

²⁵ NOWAK, 2001

A „bűnbánat politikája” és az „oczyszczenie pamięci” mítosza

A fenti kérdések tovább bővültek: a vita másik vonala a történészvitából merített ugyan, de a kérdések hangsúlya, illetve a konkrét tárgya az emlékezeti kérdések kapcsán a politikai elit állásfoglalására helyeződött. Az első vélemények a lengyel politikusok reakciójára vonatkozóan a helyes viselkedés formáira tettek javaslatot. Az alábbi újságcikk-részletek ennek szellemében íródtak.

*„Sajnos, az a helyzet, hogy most nemcsak egész Lengyelország, hanem az egész világ szentaniája lesz a hatvan esztendővel ezelőtt történt tragédiának. A tömegmészárlást a németek az első perctől filmre vették és fényképezték. Ami egyébként cáfolhatatlanul jelzi, hogy a vérengzést németek kezdeményezték. Gross könyve és a könyv körül támadt visszhang hatására jelenleg keresik a filmet a Propaganda-Amt, az SS és a Gestapo archívumaiban, amelyek Hitler bukásakor az amerikaiak kezébe jutottak, akik Ludwigsburgban helyezték el. A filmet tehát nagy valószínűséggel előbb levetítik a világ televízióiban, mintsem Lengyelországban a nyomozás eredménnyel járna. **Mit tehetünk, hogy korlátozzuk e látványosság káros hatását? Égető szükség lenne egy jelképes aktusra, mely kifejezné sajnálkozásunkat, és amely elégtétellel szolgálna a bűntényért és a kegyetlenkedésért, amit honfitársaink elkövettek.** Nem az a lényeg, hogy erre az ünnepi aktusra Jedwabnéban, Varsóban vagy máshol kerül sor. Az a lényeg, hogy megelőzze mind Gross könyvének amerikai megjelenését, mind pedig a film megtalálását és levetítését. És hogy a lengyel, valamint a külföldi média világgá kürtölje. Csak így leszünk képesek eredményesen és hitelt érdemlően védelmünkbe venni Lengyelország jó hírét, és szembeszegülni a rágalommal, hogy a lengyelek Hitler bűntársai voltak a vészország gaztetteiben. Ha megpróbáljuk igazolni a bűnt, áthárítani a felelősséget az áldozatokra, ha enyhítő körülményeket keresünk, akkor a világ szemében az egész nemzetet bűnrészessé tesszük. **Nekünk, lengyeleknek még az előtt meg kell bélyegeznünk e tömegmészárlást, hogy a világ közvéleménye ezt megteszi.**”²⁶ [Kiemelések tőlem – a szerző]*

*„A lengyelek számára annál, hogy mit mondanak majd erről a tragédiáról Amerikában, sokkal fontosabb kellene legyen az, hogy mit mondanak ők maguk Istennek, és milyen lesz a viszonyuk Jedwabnéhoz. Ha az egyik fél azt érzi, hogy a másik el akarja tussolni az igazságot, az nem jó. Ha az ember egyből elmondja az igazat és bocsánatot kér, az erkölcsi szempontból mindig jobb. Nincs itt mit eltussolni. Hisz úgysem tudjuk megváltoztatni azt, ami hatvan évvel ezelőtt történt. Azt viszont megváltoztathatjuk, ami ma történik. A bocsánatkérés erkölcsi parancs, ez formálja Istenhez való viszonyunkat, és ez a viszony a legfontosabb. **A bocsánatkérésnek, noha erkölcsi dimenzióban történik, igen nagy a gyakorlati jelentősége a zsidók és lengyelek kapcsolatában.**”²⁷ [kiemelés tőlem – a szerző]*

²⁶ NOWAK-JEZIORANSKI, 2000.

²⁷ SCHUDRICH, 2000.

A két idézet hasonló álláspontot tükröz arra vonatkozóan, hogy szükségesnek tartanak egy szimbolikus nyilvános gesztust a lengyel nemzet nevében, amelyben kifejeződhet a felelősségvállalásra és a háború alatt elkövetett bűnök elismerésére való hajlandóság. A motivációk azonban eltérőek: az első szerző Lengyelország jó hírnevének megőrzése által nemzetközi, a második pedig a lengyel-zsidó viszony helyreállításával lengyelországi dimenzióban gondolkodik. Ez az „érdekkettség” azonban nem változtat azon, hogy a szükségeszerű viselkedést Gross intenciói mentén határozzák meg: bocsánatot kell kérni, felelősséget kell vállalni, el kell ismerni a történelmi bűnöket (jelesül a jedwabnei pogromban, ezzel együtt pedig a holokausztban való lengyel részvételt), hogy a lengyel nemzeti emlékezet, valamint a lengyel nemzet képe kívülről és belülről egyaránt *helyes és hiteles* lehessen.

Az első konkrét lépés nem is váratott sokáig magára: szinte közvetlenül a *Szomszédok* lengyelországi megjelenése után Andrzej Kaczyński miniszterelnök a *Rzeczpospolita*-ban közzétette azt a hírt, hogy 2000 májusában Jedwabne városában különböző helyi önkormányzati és kormányzati, valamint több vallási vezető jelenlétében megbeszélést tartottak az „emlékezet megtisztításának” („*oczyszczenie pamięci*”) apropóján.²⁸ Ezen a megbeszélésen három direktívában határozták meg az emlékezeti restauráció lehetőségét. Az első a kutatási irányokat jelölte ki: meg kell határozni a jedwabnei tömegsír(ok) helyét és az áldozatok számát, nyilvánosságra kell hozni az elkövetők neveit, valamint a történelmi fél igazságokat és tévedéseket részletes forráselemzéssel fel kell számolni. A második a pogrom szimbolikus emlékezeti deklarálásának kérdését érintette: miután lezárult a kutatás, a gyilkosságok helyszínén létre kell hozni egy emlékparkot, amely a történelmi valóságnak megfelelően állít mementót a jedwabnéban meggyilkoltaknak. A harmadik pedig az emlékezet ápolására és életben tartására, valamint ez által a békés együttélés elősegítésére irányult: eszerint indítani kell egy olyan oktatási programot a lengyel iskolákban (elsősorban a Jedwabne körzetben), amelyben a zsidó vallásról és kultúráról szerezhetnének tudást a fiatalok.

Az első két elhatározás megvalósítása a megbeszélés után kezdetét is vette. A harmadik ebben a formában nem valósult meg, azonban később az IPN magára vállalta azt a szerepet, hogy az intézmény égisze alatt szervez különböző toleranciaprogramokat a fenti elvek szellemében gyerekeknek és felnőtteknek egyaránt. A pogrom 59. évfordulóján (2010. július 10-én) emléktáblát avattak fel Jedwabnéban még az előtt, hogy az IPN befejezte volna a

²⁸ KACYNSKI, 2000.

vizsgálatot. Korábban is állt már két emléktábla Jedwabnéban, mindegyik az emlékezeti munka egy-egy fázisának állítva mementót. Az elsőn ez állt: „*A gestapó és a náci csendőrség itt égetett el elevenen 1600 zsidót 1941. július 10-én*”. A másodikon ez volt olvasható: „*Állíttatott mintegy 180 ember – köztük két pap – emlékére, akiket az NKVD, a nácik és a politikai rendőrség gyilkolt meg 1939 és 1956 között a jedwabnei körzetben*”. Aláírás: „*a társadalom*”. A 2000-ben felavatott táblán pedig lengyelül, héberül és jiddisül ez áll: „*Azoknak a jedwabnei és környékbeli zsidóknak, férfiaknak, nőknek és gyermekeknek az emlékére, akiket 1941. július 10-én ezen a helyen gyilkoltak meg és égettek el élve*”.²⁹ A legújabb feliratot számos kritika érte, hisz amolyan a „kecske is jól lakik, a káposzta is megmarad” elv mentén a lengyel részvétel a mészárlásban itt sem vált kimondottá. Ekkor még azonban, mint ahogy már említettem, nem zárult le az IPN hivatalos vizsgálata a jedwabnei eseményekre vonatkozóan, s bár a jedwabnei tömegsírt addigra megtalálták, az intézet csupán 2003-ban adta ki a közleményét. Ebben az IPN megerősítette Grossnak azt az állítását, hogy a bünténysorozatban a németek voltak a passzív szemlélők, s a több környékbeli településről és persze többségében Jedwabne városának lakosságából verbuválódott lengyel férfiak csapata végezte el a város „zsidótalanítását”.

Valószínűleg az, hogy az emléktábla szövege szenvedő szerkezetet használ a jedwabnei gyilkosságokra vonatkozóan és nem hirdeti nyíltan a lengyel felelősséget, nagyban hozzájárulhatott ahhoz, hogy a politikai állásfoglalással kapcsolatos nagyobb horderejű közéleti vita és a jedwabnei pogrom egyre ismertebbé válása csak a következő évi megemlékezés után erősödött föl. Az akkori köztársasági elnök, Aleksander Kwaśniewski ugyanis bejelentést tett 2001 áprilisában a *Rzeczpospolita* hasábjain, hogy elmegy a pogrom 60. évfordulójának napján Jedwabnéba, ott hajt fejet az áldozatok emléke előtt és kér bocsánatot a lengyel nemzet nevében. Részlet a nyilatkozatból:

„*Az a legfontosabb, hogy szembesülve a jedwabnei bünténnyel, állást kell foglalnunk - az igazságnak megfelelően. Nevén kell nevezni a dolgot, nem feledkezve el a körülményekről: **a jedwabnei kegyetlen gyilkosságot lengyelek, honfitársaink követték el**. Ezért azt kell tennünk, amit ilyen helyzetben szokás: **bocsánatot kell kérnünk**, de azt is fűzzük hozzá, hogy meggyőződésünk szerint e büntény ódiuma nem terjeszthető ki minden lengyelre, mégis reméljük, hogy ez az az aktus, ami főlé **a lengyelek és a zsidók megbékélésének** hídja felépülhet.*”³⁰ (kiemelések tőlem – a szerző).

²⁹ GROSS, 2004:

³⁰ Kwasniewski nyilatkozata (Tygodnik Powszechny, 2001. április 14.)

Kwasniewski elhatározását sokan támogatták, de számos kritika is érte. A negatív visszhangok elsődleges oka az volt, hogy az ország első embere nem várta meg az IPN bejelentését és még az előtt megbélyegezte a nemzetet, hogy a vétkesek személyére vonatkozó állítások bizonyítást nyertek volna. A két esemény, a miniszterelnök és a köztársasági elnök megnyilvánulásai nyomán körvonalazódott az „*oczyszczenie pamięci*”, azaz nemzeti emlékezet és nemzeti identitás megtisztításának hivatalos értelmezése és gyakorlata. E kategóriát tovább árnyalja szintén e megemlékezés apropóján Michal Schudrich lengyel főrabbinak a lengyel nemzethez intézett kérése, amelyben közös imára szólította fel a zsidó és keresztény lengyeleket. Szerinte mindkét félre szükség van, mégpedig azért, mert:

„[...] az embernek minden elkövetett bűnért bocsánatot kell kérnie, ez kötelességük a zsidóknak is. Észre kell vennünk, hogy nemcsak áldozatok voltunk, de akadtak köztünk rossz emberek, akik ártottak másoknak. Ma a zsidóknak is jobban rá kell nyitniuk a szemüket a saját történelmükre, az utóbbi néhány évtizedre. A magam részéről örülök, hogy jelenleg Lengyelországban élek, egy olyan nemzet tagjai között, akik készek keresni az igazságot, akik készek felelősséget vállalni ezért a tragédiáért, készek bocsánatot kérni.”³¹

A „nemzeti megtisztulás” itt a lengyel nemzet egészére vonatkoztatva értelmezendő, legyen szó bár a zsidó vagy a nem zsidó lakosságról. A cél egyértelműen az, hogy a lengyelség az igazságot megismerni akaró, felelősséget vállalni tudó, saját múltjával számot vetni és gyűlölet nélküli életre képes közösség legyen. Ennek szellemében hangzott el Cislo püspök beszédének utolsó sora is mintegy tíz évvel később, a pogrom hetvenedik évfordulóján megrendezett megemlékezésen:

„Ne válasszanak el bennünket egymástól a jedwabnei sírok, egyesítsen inkább bennünket a testvériségért, a lengyel-zsidó kapcsolatokért ajánlott ima”³²

Az első hivatalos megemlékezésre (2001) vonatkozó kritikai megjegyzések és felháborodott vélemények sajtóanyaga több száz cikket, tanulmányt, nyilatkozatot, publicisztikát foglal magában, az igen szélsőséges megnyilvánulásoktól kezdve a kifejezetten semleges és unott hangvétellükig bezárólag. Itt is, csak úgy, mint a történész-diskurzusban, kialakult a vitának egy belső referenciarendszere, amelyben a különböző megnyilvánulások a lengyel-zsidó viszony, a téves önkép, a lengyel nemzeti eszme és a hamis történelemkép toposzai köré szerveződtek. Azonban az értelmezések sokféleségéből adódóan igen öntelt

³¹ SCHUDRICH, 2001.

³² Forrás: http://hvg.hu/vilag/20110710_lengyeorszag_antiszemitizmus_evfordulo

dolog lenne azt mondani, hogy lehetséges egy általános közhangulatot, egy jól körülhatárolható közvéleményt bemutatni. Azonban, az ún. közvélemény kakofóniája mellett létre jött a politikai és egyházi elit felől egy hivatalos, legitim értelmezési keret Kwasniewski és Kaczyński lábnyomain haladva, amely kijelöli a helyes, illő hozzáállás határait – ez már jóval megfoghatóbb, s voltaképpen ez a kiindulópontja és életben tartója a Jedwabne-vitának. Így a továbbiakban a hivatalos állásfoglalás emlékezeti kánonképzési gyakorlatára helyezem a hangsúlyt.

A Jedwabne-kérdés már a kezdetektől a hajdani és a jelenkori lengyel-zsidó viszony kérdése is volt egyúttal, s a néven nevezett hajdani elkövetők bűnei a lengyelség, a lengyel nemzet egészének bűneiként jelenhettek meg, így a jedwabnei pogromról szóló elbeszélések a konkrét esemény emlékezetén jócskán túlmutatóvá váltak. Magának a jedwabnei pogromnak az emlékezete immáron a tágabb értelemben vett holokauszt-diskurzusnak is új utat jelölt ki, mégpedig úgy, hogy a lengyel második világháborús szerepkört, ezzel együtt pedig a lengyel nemzetről való gondolkodást is új alapokra helyezte. Illegitimé vált bármiféle áldozatmítosz a lengyel holokauszttal kapcsolatban, s így a nemzeti eszme ebben a diskurzusban a megtisztulás mércéi mentén szerveződik: a hősiesség nem a legyőzött ám sosem leigázott és behódolt hazafi, hanem a múltjával számot vetni képes nemzet eszményképe lett.

A fennálló nemzet-idea tévessé nyilvánításával, valamint a lengyel felelősségnek a nemzeti identitással való összekapcsolásával elkülönült egymástól három nemzetállapot: (1) a holokauszt előtti, (2) a holokauszt és az ún. ráébredés közötti, és (3) a jövőbeni új, a bűnöktől megtisztult, egységes nemzet kategóriái. Kataklizmaként definiálják a holokausztot, amely szétrobbantotta a régvolt nemzetet mint egységes egészt, s nosztalgia ébredt ez iránt a (valójában soha nem létezett) idilli egység iránt. A különböző rítusoknak (pl. a megemlékezési szertartásoknak, a közös imára való felszólításoknak, politikusok jedwabnei zarándoklatainak, vagy a jedwabnei szimbolikus zsidó temető későbbi megépítésének) elsődleges célja, hogy segítségükkel visszaállítsák ezt a hajdani, harmonikus nemzetállapotot. Itt a holokauszt és a felelősségvállalásra irányuló törekvések közötti időszak a „tudatlanság”, a társadalmi amnézia és a „bűnös passzivitás” kifejezéseivel jellemzett átmeneti stádium. Az új, megtisztuláson alapuló nemzet megteremtését/visszaállításának alapfeltétele a beismerés, a felelősségvállalás, az összefogás és a maximális elhatárolódás mindattól, amit a két nemzetállapot közti átmeneti időszak képvisel, azaz: a teljes megtisztulás. Kialakult egy (nem feltétlenül homogén) kollektív tudásbázis a Jedwabne-diskurzusban, amely a vitát kísérő

különböző rítusok háttérképzeteit (*background representations*)³³ alkotják. A 2012-es jedwabnei megemlékezés esetében például ez azt a kollektív tudást jelenti, amely egyaránt magában foglalja a pogrom eseményeinek emlékeztetét, a vita ismeretét, a nemzeti történelem értelmezéseit, a jedwabniek passzivitásáról szóló elbeszéléseket stb., amikre a megemlékezés szervezői építhetnek anélkül, hogy közvetlenül utalnának rájuk, és amelyek lehetővé teszik, hogy mindenki számára kvázi egyértelmű legyen a szertartás célja. Az állandóság a háttérképzetek toposzaiban (pl.: lengyel felelősség, helyes emlékezet, tiszta nemzet stb.) van, s a rítusok csak a toposzok értelmezésében, illetve a meglévő kánonból való válogatásban adnak bizonyos szabadságot. Az (emlék)rítusok mind másban látják azt a módot, ahogy a Jedwabne-szimbólumot felhasználva elérhetővé válik a nemzet rehabilitációja, így a különböző használati a szimbólumnak mindig aktualizálásai is annak. A különböző (emlék)rítusoknak effektíve az a céljuk, hogy egy bizonyos megtisztulási aktus segítségével megvalósítsák az új nemzet-utópiát, s hogy megszüntessék azt a társadalmi krízist, amelyet a fennálló nemzetidea tévessé nyilvánítása jelent. Persze kérdéses az, hogy valóban létezik-e az a társadalmi dráma (azok számára, akikhez a rítusok szólnak, nem a rítus létrehozóinak), amit fel akarnak oldani. A rítus célján persze nem változtat, hogy ez a krízishelyzet fennáll-e, vagy csak a rítusban konstruálódik meg, illetve az, hogy nem mindenki számára jelenti ugyanazt a krízishelyzet fogalma. Mivel viszont folytonosan újra és újra megismétlődnek a rítusok, ahelyett, hogy megszüntetnék, folyamatosan életben tartják a megfogalmazott krízist, mégpedig úgy, hogy valamilyen formában újra és újra meg akarják szüntetni. Ez az ellentmondásos helyzet azért állhat fent, mert az emlékrítusokat azok szervezik, s a közönségük is azokból tevődik össze, akik számára létező krízisről van szó, akiknél a rítus már célt ért. Akikre azonban ténylegesen vonatkozna, azok nem résztvevői a szertartásoknak, s nem fogalmazzák meg efféle krízishelyzetet.

A következőkben két esettanulmánnyal szeretném a krízishelyzet újrateemtésének folyamatát és a Jedwabne-diskurzus válogatott szimbólumainak aktualizálhatóságát illusztrálni. Az első példa egy performance-művész, Rafał Betlejewski akciósorozatának záró

³³ A fogalmat J. C. Alexander meghatározása alapján használom. (ALEXANDER, 2006) Magyar szövegekben a kifejezést „háttér reprezentációként” fordítják. Az ok, amiért eltértem a fordítási hagyománytól, az az, hogy véleményem szerint a „reprezentáció” fogalma nem feltétlenül fedi azokat a jelenségeket, amelyeket az angol eredetije jelöl. Alexander és a tanítványai körében igen népszerű, valamint a hazai antropológiában is egyre többször felhasznált és kritizált performansz-elméletek szerzői durkheimianus alapokra hivatkoznak. A „background representation” is Durkheim „représentation collective”, magyarul „kollektív képzet” kifejezésének újragondolása. A „háttérképzet” fordítást azért tartom célszerűbbnek, mert amaz képes jelölni az olyan implicit kategóriákat, amelyből a rítus során válogatnak, s amelyet a dramatizálásban explicitté tesznek, illetve azokat a rejtett jelentéseket, amelyek a rítust értelmezhetővé teszik a közönség számára. A „reprezentáció” azonban más irányokra utal, s inkább használhatnánk a képzetek megnyilvánulásainak jelölésére, mintsem magukra a képzetekre.

rítusa, az Égő Pajta Projekt. Ezen keresztül azt szeretném bemutatni, hogy a nyilvános diskurzus toposzai miképpen használhatók fel egy nem szokványos megemlékezési szertartás keretein belül, s hogy a rítusban résztvevő egyetlen személy hitelességének megkérdőjelezése hogy lesz az egyik legfőbb akadálya a rítus sikerességének.

A második példa a jedwabnei terepmunkámon alapul, s a bevezetőben is megjelenő 2012-es megemlékezési szertartást elemzi. Mindkét rítus működési mechanizmusa hasonló, de mindkettő a háttérképzetek által szolgáltatott szimbólumrendszer más-más elemét helyezi központi szerepbe. Mindkettő használ materiális szimbólumokat közvetítőként, a konkrét pogrom szimbólumrendszeréből merít, de mindkettő másban látja azt a módot, ahogy a nemzeti megtisztulás elérhetővé válhat. A leglényegesebb különbség a két eset között az, hogy míg az első effektíve purifikációs rítus, amit az emlékezés által akar elérni, addig a másik önmeghatározása szerint megemlékezési szertartás, amelyben explicite a megtisztulás lesz másodlagos.

AZ EMLÉKEZET RITUÁLIS MEGTISZTÍTÁSA

Esettanulmány I.: Rafał Betlejewski pajtája

2008-ban indította el Rafał Betlejewski lengyel performance-művész a *Źęsknię za Tobę, Źydzie!* (*Hiányzol nekem, zsidó!*) című akcióját, amely számos igen látványos megmozdulást (flash mobok, graffitik, action art megmozdulások stb.) fog össze. Betlejewski több felhívást is közzétett honlapján,³⁴ melyek egytől egyig a lengyel *holokauszt-folklór*³⁵ tradíciójának felülírását célozzák meg: azt a hagyományt, amely a holokauszt eseményét is a lengyel áldozatiság bizonyítékaként mutatja fel. A *Modre paski* (*Kék csíkok*) elnevezésű akcióval például a lengyel koncentrációs táborokban és azokon kívül elhunytaknak kíván mementót állítani. Auschwitz felszabadításának emléknapján (2009. november 27.) csapatával kék csíkokat festett Lengyelország nagyvárosaiban az ismert közterek falaira, parkok padjaira stb.. A kék csíkok a koncentrációs táborok rabruháit hivatottak felidézni és a figyelmet felhívni arra, hogy szörnyűségek nem csak a táborokban, hanem az utcákon is zajlottak Lengyelország majd' minden szegletében. Kihaszználja a graffitiben rejlő „népi” potenciált, ezzel is hangsúlyozva, hogy normaszegést követ el az „igazi” holokausztra való emlékez(tet)éssel egyetemben. Az illegalitásba vonulás e két vonalának egymásra olvasásával pedig magát mint a nép hangját határozza meg, s talán ez a népvezér-szerep az, amely legmarkánsabban jelenik meg a *Źęsknię* egészében.

Míg a *Modre Paski*ban az emlékezet egyszerűsítő és téves volta, addig egy másik akció, a *Zdjęcie grupowe* (Csoportkép) keretében a társadalmi amnézia jelensége került középpontba. Betlejewski fotókat készített Lengyelország különböző településein, elsősorban azokban, ahol bizonyítottan nagy számban éltek zsidók a második világháború előtt, s bizonyítottan sokkal kevesebben 1945 után. A képek főszereplője egy üresen hagyott karosszék, az eltűnt zsidóság szimbóluma. E köré állíttatja az adott település arra hajlandó lakóit, hogy a kép kompozíciója a lengyelek és a zsidók jelképes együtt szerepeltetésével a hajdani „egészt” mutassa: azt a Lengyelországot, ahol katolikus és zsidó lengyelek együtt jelentették a nemzetet, azt, amelyet aztán a második világháború szétválasztott, s azt, amelyet a lengyel emlékezet jótékonyan a felejtés homályában hagyott. A tömeges felejtés ellen lép fel a tömegek ellenében; a nép, a közvélemény hangja kíván lenni és a néphez szólni, miközben a

³⁴ www.żęsknie.com

³⁵ Maga Betlejewski használta a „*Holocaust folklore*” kifejezést több ízben is a vele való beszélgetések során.

nép ellen beszél. Többek között ez az ambivalens kommunikációs helyzet is az oka annak, hogy kezdeményezései nem mindig aratnak egyértelmű sikert.

Betlejewski a *Tęsknię* keretében mutatta be továbbá 2010. július 10-én, a jedwabnei pogrom 69. évfordulóján a *Plonie stodola* (*Égő pajta*) című performance-át. Ez volt az az akció, amelyet a *Tęsknię* kulcsmomentumaként, a teljes projekt kiteljesedéseként határozott meg, hisz ez volt az a tényleges purifikációs rítus, melytől a megtisztulást, a totális átalakulást remélte. A *Plonie stodola* nyilvános szervezése 2010 májusában vette kezdetét. Ekkor közzétett egy felhívást honlapján, amelyben megkérte a lengyeleket, hogy küldjék el neki a zsidókkal kapcsolatos összes ellenérzésüket egy tiszta papírlap formájában, hogy segítségükkel elégethesse a lengyelség egészének legnagyobb bűnét: a gyűlöletet. Közel két hónapig tölthették fel a megtisztulni vágyók a fehér lapokat Betlejewski honlapjára. Ezt követően 2010. július 10-én Zawada mellett felépített egy pajtát, a jedwabnei Śleszyński-csúrhöz hasonlót. Az építkezés aktusa a rítus terének kialakítását jelentette, azt a helyszínt, ahol az átlényegülés megtörténhet. Az építkezés végére már igen népes érdeklődő tömeg gyűlt össze. A pajta felégetése röviden következőképp zajlott: Betlejewski felöltötte a lengyel parasztság attribútumait, a lenvászon inget és nadrágot, tartott egy rövid beszédet a rítus céljáról, majd a pajta felé indult, felolvasta azoknak a nevét, akik beküldték hozzá azt a bizonyos fehér papírlapot, bevonult a pajtába, szétszórta a lapokat és felgyújtotta őket a pajtával együtt. Betlejewski így kommentálta később az eseményt egy beszélgetésünk során:

„Megkértem a lengyeleket, hogy tartsanak velem a pajtába. Ezek a papírlapok jelképezik azt, hogy ők is velem együtt égnék el és születnek újjá. Miután megjelent Gross könyve, elgondolkodtam: hogy lehet az, hogy a zsidó és a nem zsidó lengyelek által felépített lengyel kultúrát, lengyel nemzetet a holokaust egy szempillantás alatt lerombolta és mi hogy engedhettük ezt? Miért nem próbáljuk azóta sem megérteni és helyre hozni? Azt gondoltam: ez a lengyel tudatlanság. A tipikus lengyel tudatlanság. Felkavart az a nyelv, amelyen a lengyel családok, a katolikus egyház, a lengyel iskola, a lengyel irodalom, a lengyel televízió, a lengyel költészet beszélt a háború után. Lengyelország tanított engem is a lengyel tudatlanságra. [...] Nem akartam tovább a korábbi énem lenni, magam mögött hagytam, elégettem a pajtával együtt. Ezzel a megmozdulással tettem teljessé az átalakulásom, azt a metamorfózist, ami 2000-ben vette kezdetét. Amit e módon demonstráltam én mint a lengyel nemzet gyermeke, a katolikus lengyel paraszt, képes voltam eleget tenni annak a kötelezettségemnek, amelyet a történelem szabott ki rám. Ez már túlmutat a pajtán, egy fáklya a kezemben, a küldetésem. Felégettem a pajtát, s vele együtt magamat is, s a nemzetem is.”³⁶

³⁶ Rafał Betlejewski, Krakkó, 2012. március

Az idézett interjúrészletben több olyan probléma is felszínre kerül, melyeket a Jedwabne-vita kapcsán érintettem korábban is. Az egyik a nemzetkonceptiók, a tudatlan és a tisztán látó nemzet képeinek körvonalazódása. Ezek jelentik azt a két állapotot, amelyeket a megtisztulás ritualizált aktusa köt össze, s teremt kontinuitást és diszkontinuitást egyszerre. Folytonosságot abban az értelemben, hogy az egyik állapotból a másikba való átmenet fokozatos, a fejlődés, az éretté válás folyamata is egyben: a lengyel nép Betlejewski alakjában testesül meg, s mint egységes személyiség a felnőtté válás útjára lépett azzal, hogy felismerte tudatlanságát és a *történelem* valóságát. Törés viszont abból a szempontból, hogy ez a bizonyos felnőtté válás egyet jelent a korábbi állapottól való teljes elhatárolódással, az „új én” a „korábbi énhez” képest, annak tökéletes ellentétéként manifesztálódik, s a megváltozott attitűd feltételezi a másiktól való teljes elhatárolódást.

A Betlejewski által körülírt funkció némiképp emlékeztet arra, amit Zempléni András a politikai újratemetésekkel kapcsolatban fogalmazott meg.³⁷ Az újratemetések a fennálló politikai rendszer instabilitására építenek, azt hivatottak megerősíteni vagy leváltani. A *Plonie stodola* esetében a megrepedezett talapzat teljes megsemmisítésére és új alapok felépítésére törekszik, e talapzat azonban nem a vezető elit rendszere, hanem a nép által konstruált nemzet eszméjének képe. A pajta felgyújtása újrajátssza és újraértelmezi a jedwabnei eseményeket: nyíltan mutatja be a tragédiát, hogy emlékeztessen és bűnbánatra sarkalljon; megemlékezik az áldozatokról és együvé válik velük azzal, hogy szimbolikusan magát, s egyben az egész nemzetét is felgyújtja; a pajtával együtt a bűnök, a gyűlölet, a tudatlanság, a felejtés és a téves önkép is elhamvad, majd pedig újraéled, akárcsak a purgatórium tisztító tüzeiben. A pajta felgyújtása megemlékezési szertartás és purifikációs rítus is egyszerre, e két „műfaj” közül azonban az utóbbi sokkal hangsúlyosabb szerepet kap. A rítus Betlejewski általi értelmezése ezzel együtt pedig arra a többszörös kategoriális kiterjesztésre épít, amely (1) a jedwabnei események megismerését és elfogadását a nemzet fejlődésének katalizátorává teszi; amely (2) feltételez egy téves és egy igazi nemzetképet; amelyben (3) a nemzetet a nem zsidó lengyel nép jelenti, és amelyben (4) ez a nemzet az ő személyében összpontosul.

A *Plonie stodola* recepciója azonban nincs feltétlenül összhangban Betlejewski interpretációjával, ráadásul csakúgy, mint a Jedwabne-vita, a projekt is számos különböző értelmezés és vélemény forrása lett. A rítus a Jedwabne-kérdés által kiváltott krízist kívánja feloldani, ennek ellenére még inkább megerősíti a különböző vélemények közti demarkációs vonalakat. Mindez több tőről fakad, mint ahogy az őt ért kritikákból is kiolvasható. Érdekes

³⁷ ZEMPLÉNI, 2009:54.

megnézni azt, hogy a rítusban megjelenő egyes főbb szimbólumok és ritualizált cselekvésformák multivokalitása³⁸ miképpen járul hozzá a rítus komplex szimbolikájának többszólamúságához.

Maga a rítus három fő szimbólumon alapul: a pajtán, a tűz általi megtisztuláson és Betlejewski alakján. A szimbólumokat dekontextualizálja: a pajta például „eredetileg” a mészárlás szimbóluma annak minden egyéb konnotációjával együtt. A rítus célját tekintve azonban újraíródik és rekontextualizálódik a jelentés: önmaga és önmaga keresztül a lengyel nép újjászületésének attribútuma lett.

A pajta felgyújtásának az emlékezet módosítására való törekvés felől kettős célja van: az áldozatokra, illetve a lengyel bűnökre való emlékeztetés. A konkrét szándék azonban ezen keresztül az antiszemitizmus megszüntetése, a kooperatív és békés együttélés szorgalmazása és a nemzet ideájának megtisztítása. A fizikai megsemmisülés együtt jár a szimbolikus megszűnéssel és megújulással is. Úgy hamvad el a pajta, s vele együtt a papírlapok, ahogy annak idején a jedwabnei csűrbe zárt zsidók is, s ez az analógia rávetül Betlejewski alakjára is: azzal, hogy ő maga belülről gyújtja fel a pajtát, átélheti ugyanazt, amit 69 évvel azelőtt a jedwabnei zsidóság is megtapasztalt, azok a zsidók, akik a tűz által lettek mártírokká. Öltözete a lengyelek öltözete, a legtisztább formájában megmutatkozó lengyelség: a 19. századi népi kultúra viselete. Lengyel katolikus parasztként áll ott, aki mint eredendő bűnt hordozza magában felmenői vétkeit az egész lengyel nemzettel egyetemben. A rítus segítségével ő, mint a lengyel nemzet egyszerű gyermeke azonosul a pajtába zárt áldozatokkal, így lehet csak képes az őszinte, kollektív szintre kiterjesztett megtisztulásra, és ezzel nyerhet csak feloldozást nemzete számára. Mindent a lehető legletisztultabb, legelemibb csírájában akart megjeleníteni, hogy minden tökéletesen egyértelmű legyen, s hogy a rítus minden egyes momentum a lehető legintenzívebben hasson azokra, akik ott vannak vele:

„[...] és itt jön egy szimbólum, amely direkt módon hozza közelebb a drámát, közvetítők nélkül, a harmadik fél nélkül, a németek nélkül. Csak mi vagyunk és a zsidók. Nem mondhatjuk azt, hogy azok a lengyelek tették, ők tették – mi voltunk, nekünk kell felelősséget vállalni! Egy nemzet vagyunk, egyként kell cselekednünk!”

„A pajta csak az elmúlt esztendő óta működik a Holocaust szimbólumaként azzal, hogy közvetlen módon utal a jedwabnei eseményekre. Ennél több rétege van, egy sokkal régebbi hagyomány olvasatát is tartalmazza: a paraszti kultúrának ez az emblematisztikus épülete a maga egyszerűségében jeleníti meg a vidék valóságát, a népi kultúrát, magát a nemzetet.”³⁹

³⁸ Turner szimbólumjellemzése alapján használt fogalom a szerzőtől. (TURNER, 2002.)

³⁹ Mindkét interjúrészlet: Rafał Betlejewski, 2012. március

S ehhez még hozzáteszi, hogy tudatosan használta fel ehhez a jelentések összemosását, hogy így tegye teljessé a nemzetnek a holokausz bűnétől való megtisztulását. Hisz mi lehetne annál alkalmasabb erre a feladatra, mint a lengyel nép szimbólumainak és a bűnök szimbólumainak egymásra olvasása? Mindent összevetve itt az látható, hogy a lengyel népi kultúra jellegzetes elemeinek felhasználása tehette lehetővé számára azt, hogy az egyedi cselekvést kollektív szintre terjessze ki. Mivel azonban itt gyakorlatilag egyetlen személy intenciója hozta létre és formálta meg a rítust, amely a közvélemény ellenében lép fel, vajmi kevés esélye lehetett arra, hogy a közvélemény szimpátiáját és azonosulását kivívja. Betlejewski is, csakúgy, mint Gross, igen merev szerepkategóriákra alapozott, olyanokra, amelyek nem feltétlenül hízelgők a többség számára, ráadásul a homogenizálással szintúgy fekete-fehéren láttatja mindazt, ami a valóságban a színek skálájának számtalan árnyalatát vonultatja fel. S bár azt a célt tűzte maga elé, hogy hozzásegítsen az egységes lengyel nemzet megvalósításához, a tettes és áldozat szerepek szétválasztásával pontosan ennek az egységnek a létrejöttét lehetetleníti el. Egyértelműsít ott, ahol koránt sincs egyértelműség. Egyes kritikák szerint továbbá Betlejewski önmagát teszi önáltató mártírrá úgy, hogy újradefiniálja az áldozatiság fogalmát: azzal, hogy a hangsúlyt a névtelen áldozatokról a nevesített, megtisztulni vágyó lengyelekre helyezi át, magukat a lengyeleket teszi meg az elődök által elkövetett bűnök kényszerű hordozóivá, a Történelem áldozataivá.⁴⁰

Nem csupán a nem zsidó lengyelek részéről érkezett ellenhang. Internetes fórumokon többször olvasható az, hogy a folytonos emlékeztetési kényszer, amely a nem zsidók nyilvános Canossa-járásában ölt formát, sérti és elhomályosítja az áldozatok emlékét, ráadásul állandó jelleggel felszakítja a sebeket, amelyek így soha nem lesznek képesek begyógyulni. 2012 márciusában a *Kultural Liberalna* internetes rádióban elhangzott egy kerekasztal-beszélgetés,⁴¹ amelyet az elmúlt esztendőben megszorodó számú „politikai giccs” (*„polityczny kicz”*) jelenségeinek értékelése köré szerveztek. Ebben a beszélgetésben „politikai giccs” alatt olyan nyilvános megmozdulásokat értettek, amelyben szélsőséges megformálásban valamely történelmi esemény felelevenítését, újraértelmezését direkt módon használták fel aktuálpolitikai kérdések megfogalmazására, vélemények alátámasztására. Ebben a kontextusban került elő Betlejewski projektje is. Az elhangzott vélemények nagyvonalakban azt hangsúlyozták, hogy a művész akciója gyönyörűen beleilleszkedik abba az amerikanizált holokausz-folklórba, amelyet a megbotránkoztatás és a szélsőséges

⁴⁰ A kritikákat Betlejewski saját honlapján teszi közzé: www.tesknie.com

⁴¹ A beszélgetés az alábbi linken érhető el: <http://kulturaliberalna.pl/2012/03/27/kasia-malkowska-spiewak-wakar-kiezun-przerazajacy-kicz-sztuka-wobec-zla-zapis-debaty/> (letöltés ideje: 2012. május 18.)

vélemények szabadjára engedése jellemez, s amelyet Lengyelországban a Zbigniew Libera *Lego koncentrációs tábor* című 1996-os alkotása nyitott meg. Eszerint Betlejewski legnagyobb megbicsaklása akkor történt meg, amikor az *Égő Pajta* projekt keretében „pikniket csinált a soából”, azaz turisztikai látványossággá tette az áldozatokra való emlékeztetés szimbólumait.

KIÉ JEDWABNE?

Esettanulmány II.: Megemlékezés a jedwabnei pogrom 71. évfordulóján

A második példa a mészárlás 71. évfordulóján, 2012 júliusában a jedwabnei emlékműnél tartott megemlékezési szertartás – az a rítus, amelyet a dolgozat bevezetőjében már röviden bemutatam. Az előző fejezetekben a nyilvános diskurzusok ismertetésével arra törekedtem, hogy rávilágítsak azokra a főbb súlypontokra, amelyek e rítusnak (is) a háttérképzeteit konstituálják – azokra a *mítoszokra*, amelyeket a rítus voltaképpen dramatizál. E mítoszokat jelen esetben egyrészt a Jedwabne-vita elbeszélései, másrészt az aktualizálás kapcsán az emlékműrongálás és utótörténetének narratívái formálják. A megemlékezésnek eszerint két vezérfonala volt: (1) az áldozatokra való emlékezés és (2) a már-már klisévé váló emlékezeti megtisztulás és a helyes emlékezet életben tartása. Az utóbbi két csoportot érintett elsősorban. Az egyiket a távol lévő a jedwabnei lakosság jelentette. A szertartást részlegesen sikertelennek titulálták a szervezők: a jedwabneiek passzivitását úgy határozták meg, miszerint ez az egyetlen gátja annak, hogy a nemzeti újjáéledés megtörténjen. Szerintük abban a pillanatban ugyanis, amikor a legfőbb érintettek (ti.: a jedwabneiek) is készek lesznek a felelősségük és elődeik bűneinek elismerésére, amikor ráébrednek arra, hogy lokális történelmük mekkora terhet akasztott a nemzet vállára, megvalósulhat a tényleges átalakulás, s az egész nemzet ismét a maga teljes szépségében és harmóniájában mutatkozhat a világ előtt.

A másik csoport, a białystoki rabok delegációja viszont a részleges sikeresség megtestesítőjeként jelent meg. A 2011-es emlékműrongálást követően az IPN és a białystoki börtön közös toleranciaprogramot szerveztek az elítélteknek. A projekt keretén belül a rabok különböző szemináriumokon vettek részt, amelyek a *Másik* megismerésének, elfogadásának és tiszteletének témáit járták körül. 2012-ben a program résztvevői színdarabot készítettek a jedwabnei pogromról, amelyet aztán többször elő is adtak. A projekt harmadik felvonásában már az elítéltek a börtön falain kívül dolgozhattak: rendbe tették a jedwabnei zsidó temetőt és a közvetlen közelében fekvő emlékparkot. A toleranciaprogram zárásaképp a legaktívabb résztvevőknek a megemlékezésen mondtak köszönetet.

A jedwabnei emlékhely története jelentésének folyamatos újraírása mentén formálódik. Míg például a 60. évforduló megemlékezésén Kwasniewski a nemzet újjászületésének helyeként és az áldozatok halálának örök mementójaként határozta meg, ahol

bemocskolódott a lengyel nemzet tisztasága, s amelyet az emlékrítusok tisztítanak meg újból és újból. A 2012-es ünnepségen az emlékpark egyszerre vált az *összefogás* és a *széthúzás* helyévé. Az összefogásé, mert közös erővel (az IPN és a börtön) képesek voltak teljesen rendbe tenni a helyszínt, majd pedig együtt imádkozni a békéért és az antiszemitizmus minden halottjának nyugalmaért. Emellett pedig Piotr Kadłcik szerint évről évre a széthúzás, s a jedwabnieiek gyarlóságának megnyilvánulásának jelképe is az emlékpark: azzal, hogy negligálják, nem tekintik saját helynek, nem tekinthetik a saját történelem részének sem. Ameddig pedig nem épül be a helyiek identitásába, addig nem történhet meg a nemzeti megtisztulás sem. S ezt nem csak az mutatja, hogy nem jelennek meg a megemlékezésen, hanem az is, hogy nem vesznek részt sem a temető rendben tartásában, sem a biztonságának és szentségének megőrzésében. Ugyanis szerinte ez a jedwabnieiek számára nem szent hely, s folyamatosan a párbeszéd megindítására kell sarkallni őket egészen addig, amíg azzá nem válik számukra is.

A passzivitás értelmezései

Általánosnak mondható az értelmezés a jedwabnei passzivitással kapcsolatban: társadalmi amnéziaként és szándékos felejtésként, a történelem megtagadásán alapuló hamis emlékezetként, valamint a gyűlölet megnyilvánulásaként előszeretettel definiálták már sokan.⁴² Erre mutat rá a History and Memory című folyóiratban közölt vita Ewa Wolentarska-Ochman⁴³ szociológus és Sławomir Kapralski⁴⁴ történész között. Wolentarska-Ochman a 60. évfordulós megemlékezést elemezve azt állítja, hogy véleménye szerint a jedwabnieiekre nem mindig volt jellemző a hallgatás. Amikor például Agnieszka Arnold Jedwabnéba ment forgatni,⁴⁵ akkor sokan bátran beszéltek az eseményekről. Senki sem tagadta, hogy a pogrom megtörtént, s ezt jelzi az is, hogy már a '60-as évektől volt emléktábla a településen. A szerző véleménye az, hogy a nemzeti „bűnbánat-politika” volt az, ami felülírta az eddigi emlékezetnarratívákat és idézte elő a jedwabnei passzivitást: a személyes emlékezet aszerint formálódott át (szemtanúk részéről), hogy miképpen próbáltak választ adni a nyilvánosság

⁴² Még itthon is, több konferencia, vitafórum és szeminárium keretében is találkoztam azzal a reakcióval, ami szerint teljesen fölösleges magyarázatokat „kreálni” a jedwabnieiek passzivitásával kapcsolatban, hisz valójában nincs másról szó, mint mélyen gyökerező antiszemitizmusról és a történelem megtagadásáról.

⁴³ WOLENTARSKA-UCHMAN, 2006

⁴⁴ KAPRALSKI, 2006

⁴⁵ Agnieszka Arnold 1998-as dokumentumfilmjének címe *Sasiedzi - Gdzie mój stasz syn Kain? (Szomszédok – Hol van az én jó öreg Káin testvérem?)*. Ez volt az első film amely a jedwabnei szemtanúkat szólaltatta meg.

elvárásaira. A tanulmány szerzője tehát egyfajta védekezési mechanizmusként határozza meg a jedwabnieiek aktuális viselkedését. Kapralski egy hajtúkanyarral visszatér a sztenderd diskurzushoz, szerinte ugyanis ez így szintén túláltalánosító vélemény, nincsenek rá konkrét bizonyítékai a szerzőnek, és csak arra szolgál, hogy felmentse a jedwabnieiket a szándékos struccpolitika vádjá alól. Kapralski véleménye az, hogy attól, hogy különböző magyarázatait próbáljuk megkonstruálni a felejtésnek, attól még a felejtés ugyanúgy létezik, s ugyanúgy problémát jelent.

Mindkettő tanulmány alapvetően primer források hiányában alkot véleményt. A magyarázatok teoretikus szinten való megrekedésének legfőbb okai azok, hogy egyrészt a szemtanúk emlékezetéről beszélnek csak és azokat az újságírói tudósításokat és beszámolókat⁴⁶ használják forrásként, amik a megemlékezés után születtek, valamint mindketten feltételeznek egy homogén helyi emlékezetet (vagy felejtést, ki hogy definiálja), ami mindenki számára kötelező érvényű és egyforma. Ebben a formában nem feltétlenül lehetnek összhangban a tényleges helyi értelmezésekkel, hisz itt nem csak a szemtanúkról van szó. A jedwabnei részvételt a város teljes lakosságától várják el. Akiket leginkább érint a kérdés, az az a generáció Jedwabnéban, amely közvetlenül nem emlékezhet ezekre az eseményekre, hisz vagy csak utána született, vagy azóta költöztek a felmenők Jedwabnéba. Náluk nem az emlékezet valóság-hűsége a kérdés elsősorban, így nem is tekinthetik saját (organikus) emlékezetnek azt, amit mások sajátként várnak el tőlük, s éppúgy nem bánhatják meg azokat a bűnöket sem, amiket nem követtek el. Szemtanúk ma már nagyon kis számban élnek a településen, a hajdani tettesek pedig csak a családneveik szintjén vannak jelen a városban.

Az elvárás tehát a jedwabnieiek által kifejezett bűnbánat. Ez nem új keletű követelmény, s már korábban született nyilvános reakció is a jedwabnieiek részéről: 2001-ben a *Komitet Obrony Dobrego Imienia Miasta Jedwabne*, azaz a Bizottság Jedwabne település jó nevének védelméért nevű helyi szervezet nyílt levélben fordult a lengyel kormányhoz és közvéleményhez az őket ért rágalmozások okán. Az alábbiakban e levélből olvashatók részletek.

„Nyílt levél Jedwabne lakóitól a lengyel kormány részére

Ezúton szeretnénk kifejezni határozott véleményünket a jedwabnieiek becsmérlése ellen, mely vádak a német megszállás alatti, a város zsidó lakossága elleni bűncselekmények kapcsán fogalmazódtak meg. A

⁴⁶ PL. BIKONT, 2004; KUROWSKA-BUDZAN, 2006

sajtóközlemények úgy mutatják be ezt a tragikus esetet, mint amelyet Jedwabne teljes lakossága követett el. Nem értünk egyet ezzel a véleménnyel, mert a mi tudásunk erről az esetről azt támasztja alá, hogy az esemény a németek és egy tucatnyi lengyel részvételével zajlott.

Mi egy kis közösség vagyunk, akik védtelenek a világgal szemben, s akiket hihetetlen **propagandakampány kíséretében** rágalmaznak országszerte. Jedwabne a háborús – német és szovjet – megszállások során óriási veszteséget szenvedett, és az emberek fegyveres ellenállással harcoltak a megszállók ellen, a szabad hazájukért. [...] Az igazság az, hogy a lengyel-zsidó viszony kérdése régióinkban igen összetett. A szovjet bevonulásig Jedwabne példája volt a lengyelek és zsidók jó szomszédi együttműködésének. [...] Nem akarjuk véka alá rejteni a történelmi igazságot, várjuk a Nemzeti Emlékezet Intézete által megkezdett vizsgálat eredményeit. **Kérjük a köztársaság kormányát, hogy védje a lengyelek jó hírét és igyekezzen tisztázni e tragédia körülményeit, mert az igazság napvilágra kell kerüljön.**

Nagy szomorúsággal látjuk a lengyel alkotmány 43. cikk. 3. bekezdésének megsértését, amely kimondja, hogy „mindenkit megillet az ártatlanság védelme mindaddig, amíg bűnösségét a bíróság jogerős ítélelhozatal be nem bizonyítja”. (Niedziela Ogólnopolska, 2001/19.; kiemelések tőlem – a szerző)⁴⁷

A levél elsősorban a kollektív bűnösség vádjára és a város lakosságának megbélyegzettségére reflektál. A küldő bizottság 2001-ben alakult ad hoc jelleggel azzal a céllal, hogy elsődleges (informális) érdekképviselői szervezetként lépjen fel Jedwabne város imázsának és lakói becsületének védelmében.⁴⁸ Az eredeti célok azonban az évek alatt újraértelmeződtek: mára egy nemzeti radikális jobboldali csoportosulássá nőtte ki magát, tagjai már nem a város lakosságából tevődnek össze, az általam ismert jedwabneiek pedig határozottan elzárkóznak tőle. Akkor, amikor az IPN hivatalos bejelentése nyilvánosságra került (2003-ban), egyre több radikális nacionalista hangvételű felszólalás jelent meg Jedwabne-diskurzus különböző színterein. Azzal ugyanis, hogy Lengyelország kormánya hivatalos állásfoglalását ily módon (is) deklarálta, a szélsőjobboldal számára bizonyítást nyert a „propagandakampány” célba érése, s a revizionista holokausztértelmezések⁴⁹ összeesküvés-logikája, amely előszeretettel látja az izraeli állam működését a világ minden eseményének hátterében, „gyönyörűen” integrálható volt abba a Jedwabne-narratívába, amely a Gross-könyvet és a vitát „lengyelelles zsidó propagandának” minősítette. E kontextusban talán nem is meglepő, ha egy szervezet, amely a lengyel kormány ellenében lép fel a holokauszt emlékezetével kapcsolatos kérdésekben, felhasználhatóvá válhat antiszemita kinyilatkoztatások megfogalmazására is.

⁴⁷ Forrás: http://niedziela.pl/artikul_w_niedzieli.php?doc=nd200119&nr=24, letöltés ideje: 2012. augusztus 4.)

⁴⁸ Az itt említett információk a jedwabnei beszélgetőtársaiktól származnak. Mivel a szervezet nem bejegyzett, hivatalos intézmény, sem alapító okirat, sem egyéb forrás nem áll rendelkezésemre a megalakulás pontos körülményeire vonatkozóan.

⁴⁹ Köznyelvi terminussal élve a „holokauszttagadók” csoportja. Ez az elnevezés azonban nem állja meg a helyét, ugyanis – énikus fogalmat használva – a „holorevizionista kutatások” nem a holokauszt megtörténtét tagadják, hanem a holokausztnak bizonyos aspektusait: gázkamrák létét, a tervszerű deportálások tényét stb..

A levél azonban nem ezt a vonalat érvényesíti, s bár ma is vallják sokan a jedwabniek közül, hogy Gross kijelentései túlzóak, s hogy a történetek nagyszülők általi elbeszéléseiben a németek épp úgy résztvevői voltak a mészárlásnak, mint az a néhány jedwabnei és környékbeli faluból (elsősorban Radziłówból) származó férfi. Arra azonban eddig még nem volt precedens, hogy bárki azt állította volna, hogy a pogrom nem történt meg, vagy, hogy bizonyos jedwabnei lakosok ne vettek volna részt e szörnyű tragédia levezénylésében. Arra sem, hogy bárki a beszélgetőtársaim közül az antiszemitizmus bármilyen jelét mutatta volna. Ez persze nem feltétlenül jelenti azt, hogy egyáltalán nem lelhető fel Jedwabnéban a zsidógyűlölet szikrája sem. Akkor azonban, ha nyilvánosan elismerné egy jedwabnei, hogy negatívan viszonyul a lengyelországi zsidósághoz, akkor normaszegést követne el, a jedwabnei (belső) társadalmi kontrollal menne szembe. E kérdésre egy rövidebb kitérő után még visszatérek.

A jedwabni lakosság nyilvános szereplésének másik alkalmára szintén 2001-ben került sor egy kerekasztal-beszélgetés keretében. Ezen a jedwabnei polgármester (Krzysztof Godlewski) képviselte az akkori jedwabnieket. A beszélgetést a Więź című folyóirat közölte *Mi más emberek vagyunk. Beszélgetések Jedwabnéről Jedwabnéban (Jesteśmy innymi ludźmi. Dyskusja o Jedwabnem w Jedwabnem)*⁵⁰ címmel. A polgármester így kezdte a beszélgetést:

„Tágabb értelemben véve a „Jedwabne esetnek” két aspektusa van: morális és politikai. Ezek az aspektusok folyamatosan áthatják egymást és keverednek a Jedwabnéről szóló diskurzusban. Több hónapon keresztül fogadtunk újságírókat városunkban. Néhányan közülük az igazság megismeréséért jöttek, mások pedig egy-egy szenzációhajhász cikkhez kerestek alapanyagot. Az ezt követően leközölt cikkek nagyon rossz fényt vetettek Jedwabnéra. Az első kérdés az volt, hogy hány ember és hol halt meg, s hogy mégis mindez hogy történhetett meg? Megkezdődött a játszma a számokkal – 500 ember halt meg, vagy 1600? A tragédia végül a média és a politika játékvá vált.”⁵¹

Godlewski a beszélgetéskor már túl volt a kormány és az IPN képviselőivel folytatott számos megbeszélésen, amelyeken rábólintott többek között az emléktábla-avatására és az emlékpark létrehozására, valamint a hivatalos szervekkel való együttműködésre.⁵² A fenti beszélgetésben azonban már annak ad hangot, hogy a Jedwabne-diskurzus negatívan hatott a helyi társadalomra, publicisztikai szenzációk forrása lett, s ahogy később említi, Jedwabne

⁵⁰ http://www.wiez.pl/miesiecznik/s,miesiecznik_szczegoly,id,43,art,1132 letöltés ideje: 2012. július 28.

⁵¹ Uo.

⁵² Jedwabnei lakosoktól származó nem hivatalos információ.

városa izolálódott a lengyel társadalomtól, a perifériára szorult és megbélyegzett lett. Arra a kérdésre, hogy mikor és miért történt változás a polgármester véleményének változásában, csupán beszélgetőtársaim egy-egy elejtett megjegyzéséből tudok következtetni. Eszerint Godlewskit a miniszterelnökkel folytatott egyeztetéseiért kemény kritika érte a jedwabneiek felől, s azzal vádolták, hogy visszaélt a hatalmával és elárulta a városát. Ez a magyarázat arra enged következtetni, hogy a jedwabneiek passzivitása már a vita kezdetén is valamilyen formában tudatos stratégia volt.

Jelenleg a jedwabneiek többféle indokot fogalmaznak meg a passzivitásra vonatkozóan.

(1) A jedwabnei pogrom története ebben a formában nem saját történelem, hisz a szülők és nagyszülők történeteik ellentmondásban vannak az aktuális hivatalos állásponttal. Ha pedig a kétféle történelemkép nem kompatibilis, nem lehetséges az, hogy a rájuk adott válaszok megegyezzenek. Azaz, ha a hivatalos történelem a kollektív és kizárólagos bűnösséget hangsúlyozza, kollektív felelősségvállalást vár el a lengyelektől. Ha azonban a helyi történelmi emlékezet néhány bűnöző és a németek számlájára írja a mészárlás bekövetkeztét, nincs ok arra, hogy a város lakossága bármiért is bocsánatot kérjen.

(2) A „nem saját ünnep” toposza maga után vonja azt a felvetést, hogy létezhetnek a városban a jedwabnei megemlékezésekkel szemben definiált „saját ünnepek” és „saját emlékművek” is. Két meghatározó alkalom tartozik ebbe a kategóriába: az egyik a Jedwabnéból Szibériába deportáltak emlékére, a város központjában felállított emlékmű, a másik pedig a katolikus temetőben található második világháború alatt elesett jedwabnei katonák emlékműve (valamint az évente megrendezett emlékrítusok az egyes emlékműveknél). Kérdéses persze, hogy ezek az ünnepek csak ebben a speciális beszélgetési szituációban értelmeződnek a pogrom emlékezetének relációjában, vagy tényleges válaszreakció-e. Mivel azonban félrevezető lenne azt gondolni, hogy a „jedwabneiség” különböző attribútumai és ezek jelentései időben és kontextustól függően is állandók, voltaképp e kérdés feleslegessé válik. Jelen esetben van olyan szituáció, amelyben az ünnepek a Jedwabne-vitához viszonyítva értelmeződnek (ha máskor nem, hát akkor, amikor egy kívülálló azt a kérdést teszi fel, hogy miért nem tekintik saját ünnepnek a jedwabnei pogrommal kapcsolatos megemlékezési szertartásokat).

(3) A saját történelem és saját ünnep kérdéséhez a saját hely problematikája is társul. Az a terület, amelyen kialakították az emlékparkot, bár Jedwabne határán belül van, nem képezi részét a jedwabneiek mentális várostérképének. Egy közvetlenül az emlékpark mellett élő ismerősöm például úgy fogalmazta meg ezt, hogy szerinte a város határát az ő telkének

vége jelöli. A tizenkét éve még parlagon heverő területnek az állam általi kisajátításaként, ezzel együtt pedig hatalmi törekvésként értelmezte és magyarázta az emlékpark tulajdoni viszonyait. Amikor a megemlékezésen arról beszéltek, hogy az emlékparkot a jedwabneiek nem tekintik szent térnek, nem feltétlenül magyarázzák félre a jedwabneiek álláspontját, még ha a szent a jedwabneiek felől a „saját” fogalmával cserélődik is fel.

(4) A nyilvános diskurzusból való szándékos kimaradásnak egy újabb magyarázatát adják a megbélyegzettségre vonatkozó reflexiók. Szintén több beszélgetésben elhangzott az a kérdés, hogy ugye tudom, hogy ők nem szörnyetegek? A visszakérdezésre, hogy mégis miért gondolnám ezt, minden esetben azt a választ kaptam, hogy azért, mert aki nem ismeri őket, az úgy gondolja, hogy Jedwabnéban csak gonosz, antiszemita gyilkosok és azok leszármazottai laknak. Az, hogy megfogalmazódik bennük a megbélyegzettség és társadalmi kirekesztettség eshetősége attól függetlenül, hogy találkoztak-e már ténylegesen rágalmozó megjegyzésekkel a mindennapokban, mindenképp befolyásolja a viselkedésüket. Ebben az esetben akképp, hogy úgy gondolják, bármilyen nyilvános gesztust tennének, az őrájuk vonatkozó előfeltevések miatt félreértelmeznék, s még inkább elmélyíthetnék a „szörnyeteg-képet”.

Jelenleg úgy gondolom, hogy a passzivitás egyfajta néma konszenzuson alapuló norma és helyi társadalmi kontroll eredménye. Akkor például, amikor a jedwabnei ismerőseim rákérdeztek arra, hogy elmegyek-e a megemlékezésre, egyúttal közölték azt is, hogy ne haragudjak, de sajnos nem tud elkísérni senki, mert nem szeretnék, ha utóbb megszólnák érte. Házigazdáim bevallották, hogy először féltek attól, hogy hozzájuk költözöm, mert nem tudták, hogy ez a barátokból és családtagokból milyen reakciót vált majd ki. Kérdéses, hogy valóban vonna-e tényleges retorziót maga után, az viszont, hogy sokan úgy gondolják, hogy negatív hatással lenne az ő megítélésükre, presztízszükre, városbéli státuszukra, normatívvá teszi ezt a viselkedésmódot – hozzá tartozik a kollektív értékrendhez, amihez alkalmazkodni kell. Nem hallottam még konkrét példát a szankcionálásra vonatkozóan, csak a Godlewski családjának Amerikába való kiköltözését, amit egyértelműen kiközösítésként beszélnek el. A polgármester véleményváltoztatása kapcsán megemlítettem, hogy a jedwabnei városi legendák között fellelhető Godlewski kritizálásának története a *hatalommal* való együttműködés miatt. A történet azzal egészül ki, hogy ennek hatására nem csak az álláspontját változtatta meg a város első embere, hanem végül a hivataláról is lemondott, s családjával együtt a tengerentúlra költözött. Ez a narratíva épp elég ahhoz, hogy megmerevedjen ez az értékrend.

Az antropológiai terepmunka lehetőségei Jedwabnéban

2012 júliusában egy hónapot töltöttem Jedwabnéban. E látogatás a 2013 januárjában folytatódó kilenchnapos állomásozó terepmunkám előkészülete volt. Ez alatt az idő alatt körülbelül húsz emberrel álltam rendszeres kapcsolatban, s további tíz fővel folytattam egy-egy rövidebb beszélgetést. A Jedwabnéba való utazást megelőzte és követte több beszélgetés e-mailen és telefonon keresztül, valamint egyetlen nem jedwabneivel, Rafał Betlejewskivel készítettem egy szóbeli és négy írásbeli interjút. Dolgozatomban legfőképp ezekre a beszélgetésekre építettem. Fontosnak tartok azonban megemlíteni néhány olyan tényezőt, amelyek nagyban korlátozták azt, hogy a dolgozat kerekébbé válhasson.

Az első probléma a terepmunka rövidségéből fakad. Egyrészt egy hónap nem feltétlenül elegendő arra, hogy a felszín alatt meghúzódó jelenségekre rálátásom nyíljon. A kutatás folyamatban lévősege épp ezért inkább csak az erővonalak felvázolásának és a feltehető, ám sok esetben nyitva hagyott kérdések megfogalmazásának enged utat. Kevés volt az idő az ismerkedésre is. Voltaképp nem volt meglepetés, mégis igen masszív korlátként tudatosult a személyemmel kapcsolatos általános és logikus a bizalmatlanság. Egy kívülálló, pláne valaki, aki róluk szeretne valamilyen formában információkat gyűjteni, őrájuk kíváncsi, még ha csak egy fiatal egyetemista is, nem közülük való, így egyfajta mediátor a helyi és a nyilvános diskurzus között. Nem szeretnének bekapcsolódni a nyilvános emlékezeti munkába, én pedig, még ha számukra kedvező véleményt is írnék róluk, lehetőséget teremtek a további negatív visszhangok megfogalmazásának. Épp ezért a beszélgetéseket nem rögzíthettem semmilyen formában, az írásaimban nem tehetek a személyükre vonatkozó utalásokat, s ebben a dolgozatban is csak olyan véleményeket idézhettem fel, amelyekre a beszélgetőtársaim is áldásukat adták. Az előző fejezetben épp ezért kénytelen voltam utalásokkal helyettesíteni a hiányzó interjúrészleteket. Majd a terepmunka befejezésekor lesz nyilvánvaló, hogy azok az információk, amelyeket a kutatás során megosztottak velem, mennyiben képezhetik majd további tanulmányok tárgyát. Mindenesetre bizalomra ad okot az a tény, hogy az interjúszituációtól eddig senki nem zárkózott el, a feltett kérdésekre egytől egyig válaszoltak, csupán a rögzítést nem engedélyezték.

A második probléma úgyszintén a „kívülálló” státuszából fakadt, pontosabban abból az ezzel járó szerepből, amellyel felruháztak már a megérkezésem előtt. Megkonstruálták a sztereotípiáimat, feltételezve bizonyos, bennem már kialakult prekonceptiókat, amikre aztán ők reagáltak valahogy anélkül, hogy tisztában lettek volna a tényleges előfeltevéseimmel. Státuszomat nagyban meghatározták az „elődök”: az újságírók, a történészek, a politikusok

stb., akiknek Jedwabne város negatív imázsának kialakítását tulajdonítják. Az azonban, hogy hogyan reagálnak a feltételezett előfeltevéseimre és hogyan akarják módosítani azokat (ezekre több ízben tettem utalást az előző fejezetben), körvonalazni engedi azt a konfliktushelyzetet, ami számukra létezik és azt, hogy mi az a Jedwabne-kép, amit egy kívülállóban ki szeretnének alakítani.

A terepmunka során felmerülő etikai dilemmák a terepmunka kérdésfelvetését is nagyban befolyásolják. Kérdéses ebben az esetben még, hogy egyáltalán hol vannak a kutathatóság határai? Meddig nem hat még vissza negatívan a helyi társadalomra a terepmunka eredményeinek felhasználása? Mennyire lehet eredményes ilyen körülmények között egyáltalán a terepmunka? Milyen kérdéseknél számíthatok válaszokra is? Tovább nehezíti a problémát az is, hogy az etikai kérdések nem csak a jedwabneiek felől fontosak. Mivel a nyilvános diskurzus hatásait, a nyilvános/hivatalos és a lokális szólamok közti párbeszédet (vagy épp az interakció hiányát) érintő kérdések kerülnek elsősorban felszínre, meg kell szólaltatni azokat a személyeket, intézményeket is, amelyek a nyilvános diskurzust létrehozzák. 2013 februárjától gyakornokként fogok dolgozni az IPN białystoki központjában hetente két napot, így a terepmunkám idővel több helyszínűvé válik. Ebből kifolyólag a lojalitás kérdése mindkét fél részéről felerősödik, s a majdani szövegeim is többszörös cenzúra alá esnek majd.

ZÁRSZÓ HELYETT

Dolgozatomban a jedwabnei pogrom emlékezeti kanonizációs folyamatából kiindulva arra törekedtem, hogy (1) bemutassam és elemezzem azokat a főbb referenciapontokat, amelyek a Jedwabne-vita különböző nyilvános színterein megjelentek, (2) rávilágítsak arra, hogy a vitában megfogalmazott társadalmi krízis megszüntetéséért megszervezett (emlék)rítusok miképpen tartják fent mégis e krízist, s hogy (3) felvázoljam a nyilvános vita jedwabnei recepcióját és a jedwabneiek passzivitásának különböző értelmezéseit. Jelen dolgozat, mivel egy folyamatban lévő kutatás keresztmetszete csupán, több nyitott kérdést hagy maga után, mint amennyit megválaszolni képes. A szöveg megírásával elsősorban az volt a célom, hogy összegezzem az eddigi kutatási eredményeket, szintézist teremtsék az eddig összegyűjtött információk kusza halmazában, s hogy ezáltal kijelöljem a jedwabnei terepmunka folytatásának irányait. Zárásképp szeretném összegezni azt a néhány gondolatot, amely a dolgozatban megfogalmazódott.

Ami a vita anyagának és a vitát kísérő különböző rítusoknak az elemzéséből felsejlik, az az, hogy a jedwabnei pogrom emlékezetnarratívái szorosan összefonódnak a nemzetről, a lengyel-zsidó viszonyról, a lengyel történelemről szóló elbeszélésekkel, mindig valamilyen aktuális problémához igazítva a kérdést. S bár nem lehet azt mondani, hogy Jedwabne mint szimbólum jelentése egyértelmű – egyértelműen felülír vagy éppen legitimál bizonyos pozíciókat, ideákat, identitásmarkereket, és így tovább – a lényeg az, hogy valamiképp funkcionál, valamire használható, s valamire fel is használják. De ha például Jedwabnéról mint a gonoszság, vagy akár mint a megtisztulás szimbólumáról beszélünk, akkor kvázi megszűnik materiális helyként létezni, s eltűnik belőle a konkrét város konkrét lakossága. Korábban úgy gondoltam, hogy ezt a lakosságot egyszerűen kihagyják, elfelejtik, s szerettem volna megtudni, hogy erre az elfelejtettségre és a vitára a jedwabneiek reagálnak-e valahogy? Például elképzelhetőek-e olyan önértelmezések, olyan elbeszélések, amelyek az elmúlt évtized „bűnbánat politikájának” relációjában mondanak el bármit is bármiről? Van-e értelme a vita recepciója után nyomozni a helybéliek körében? Az eddigi terepmunkám arra mutatott rá, hogy van létjogosultsága az efféle kérdésfelvetésnek, de korántsem beszélhetünk arról, mint ahogy a fenti példa is rámutat, hogy mellőzöttségről van szó jelen esetben. Sőt, a terepre indulás előtt megfogalmazott kérdésfelvetést pont a jedwabneiek tudatos passzivitása, s ennek különböző, jedwabneiek felől érkező magyarázatai legitimálják.

A Jedwabne-diskurzust kísérő rítusok egytől egyig megfogalmaznak egy bizonyos krízishelyzetet, amelyet a rítussal kívánnak feloldani. Az által azonban, hogy a rítusokban

résztevők számára a krízis feloldása már megtörtént, s hogy azok a szereplők, akikhez szólnának a rítus, nem vesznek részt a szertartásokon, nem teszi lehetővé a krízis megszüntetését.

MELLÉKLETEK

Bibliográfia

ALEXANDER, Jeffrey C.:

Cultural pragmatics: social performance between ritual and strategy. In: ALEXANDER, Jeffrey C.– GIESEN, Bernhard – MAST, Jason L. (szerk.): *Social Performance. Symbolic Action, Cultural Pragmatics, and Ritual*. Cambridge University Press, Cambridge, 2006. 29-91.

BIKONT, Anna:

My z Jedwabnego. Prószyński i S-ka, Varsó, 2004.

DAVIES, Normann:

God's Playground: History of Poland. Columbia University Press, New York, 1982.

GONTARCZYK, Piotr:

Gross kontra fakty. Kolejny głos na temat książki "Sąsiedzi" opisującej mord na Żydach w Jedwabnem. *Gazeta Wyborcza*, 2001. május 7.

http://www.naszawitryna.pl/jedwabne_253.html (letöltés ideje:2011.november 20.)

GLOWACKA, Dorota – ZYLINSKA, Joanna:

Imaginary neighbors. Toward an ethical community. Board of Regents of the University of Nebraska. Nebraska, 2007. http://books.google.hu/books?id=-T7Ue0pEaZgC&pg=PT13&lpg=PT13&dq=imaginary+neighbors&source=bl&ots=7b3GCcV6I&sig=VlEnAtHCLvWGk-Kcqj4Y_LQop0&hl=en&sa=X&ei=6xbTUM-6LOOq4ATy1IGICw&ved=0CEUQ6AEwAw (letöltés ideje:2012. szeptember 24.)

GROSS, J. T.:

Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka. Pogranicze, Sejny, 2000. (magyarul: GROSS, J.T.: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*. Ford.: Andor Mihály. Budapest, Új Mandátum, 2004.)

JANIEWICZ, Krzysztof:

Murderers who take pride in their crime. *Rzeczpospolita*, 2001. április 7.

http://www.reocities.com/jedwabne/english/murderers_who_take_pride_in_their_crime.htm (letöltés ideje: 2011. szeptember 26.)

KAPRALSKI, Sławomir:

The Jedwabne Village Green? The Memory and Counter-Memory of the Crime. *History and Memory*, 2006/tavaszi, 179-194.

KERTÉSZ Imre:

A Holocaust mint kultúra. Előadás a bécsi egyetemen, 1992. In: Kertész: *A száműzött nyelv*. Magvető, Budapest, 2001.

KISANTAL Tamás:

A csenden innen és túl – a holokausz kifejezésének problémái. 2010a

http://arkadia.pt.hu/magyar/cikkek/emlekiratoktol_botranyokig

(letöltés időpontja: 2011.02.24.)

KISANTAL Tamás:

Az emlékiratoktól a botrányokig. A holokausz és a művészetek. 2010b

http://www.arkadia.pt.hu/magyar/cikkek/emlekiratoktol_botranyokig

(letöltés időpontja: 2011.02.24.)

KURKOWSKA-BUDZAN, Marta:

My Jedwabne. *Polin* 2002/15. 401-407.

KATINSKI, Andrzej:

Oczyszczenie Pamięci. *Rzeczpospolita*, 200. május 9. <http://www.zwoje-scrolls.com/zwoje23/text25p.htm> (letöltés időpontja: 2011.május.24.)

MACHCEWICZ, Pałel:

W cieniu Jedwabnego. *Rzeczpospolita*, 2001. március 15. http://www.naszawitryna.pl/jedwabne_362.html (letöltés ideje: 2012. július 20.)

MÜLLER Rolf:

Egy nemzeti emlékezeti program. Lengyelország áldozatai, bűnösei, közelmúltja.
Betekintő 2012/2

<http://www.betekinto.hu/node/205> (letöltés ideje:2012. július 20.)

POLONSKY, Antony – MICHLIC, Johanna B. (szerk.):

The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland.
Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 2004.

RADECKI, Stanisław:

A bűnbánat politikája, a politika bűnbánata.

<http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-bunbanat-politikaja-a-politika-bunbanata> (letöltés
ideje:2012. szeptember 26.)

SCHUDRICH, Michael:

A megbékélés jelképe - Varsó és lódzi rabbija nyilatkozik a Lengyel Katolikus
Hírügynökségnek *Rzeczpospolita*, 2001. március 15 magyarul:
<http://beszelo.c3.hu/01/05/12jedwabne.htm#> (letöltés ideje:2012. május 20.)

STRYBEL, Robert:

Polish News Jedwabne - Polish massacre of innocent Jews?
http://www.naszawitryna.pl/jedwabne_en_62.html (letöltés ideje:2011.november 20.)

STRZEMBOSZ, Tomasz:

Przemilczana colaboracja. *Rzeczpospolita* 2001a. március 20.

http://www.naszawitryna.pl/jedwabne_7.html (letöltés ideje:2011.november 20.)

STRZEMBOSZ, Tomasz:

Germans forced Poles to Participate in Jedwabne Murder. *Rzeczpospolita*, 2001b.
március 15.

http://www.reocities.com/jedwabne/english/uwagi_prof_strzembosza.htm

(letöltés ideje:2011.november 20.)

TURNER, Victor:

A rituális folyamat. Budapest, Osiris, 2002.

WOLENTARSKA-OCHMAN, Ewa:

Collective Remembrance in Jedwabne. Unsettled Memory of World War II in Postcommunist Poland. *History and Memory*; 2006/tavasz; 18. szám, 152-178.

ZEMPLÉNI András:

A nemzet és a halottak. A nemzeti halottkultusz antropológiai sajátosságai a magyar ereklyerítusok és újratemetési szertartások tükrében. In: Vargyas Gábor (szerk.): *Átjárók. A magyar néprajztól az európai etnológiáig és a kulturális antropológiáig.*, Budapest, L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 2009. 23–72.